

Издавачи:

Удружење за друштвену историју и Чигоја штампа

Главни и одговорни уредник

Милан Ристовић

Уредници свеске

Милан Ристовић, Дубравка Стојановић и Мирослав Јовановић

Редакција

Миле Бјелајац, Љубодраг Димић, Мирослав Јовановић, Предраг Ј. Марковић,
Андреј Митровић (председник), Милан Ристовић (главни и одговорни уредник),
Дубравка Стојановић

Адреса Редакције: Годишњак за друштвену историју, Филозофски факултет,
Одељење за историју, Чика Љубина 18-20, 11000 Београд.
Телефон: 32-81-550/307

Editorial Board: Mile Bjelajac, Ljubodrag Dimić, Miroslav Jovanović,
Predrag J. Marković, Andrej Mitrović (president), Milan Ristović (editor in chief),
Dubravka Stojanović

Address: Annual of Social History, Odeljenje za istoriju, Filozofski fakultet, Čika
Ljubina 18-20, 11000 Beograd, YU. Telephone: 32-81-550/307

ГОДИШЊАК ЗА ДРУШТВЕНУ ИСТОРИЈУ

ANNUAL OF SOCIAL HISTORY

Год. IV, свеска 1, 1997.

Ова свеска „Годишњака за друштвену историју” изашла је захваљујући
помоћи „Чигоја штампе”

Београд, 1998.

Лектор
Мила Барјактаревих

Превод резимеа
Вера Вртачник и Милена Микић

Насловна слика
Никола Костандинович

Фотографија на насловној слици:
Свадба Миле и Ђорђа Раданов, Сомбор, 1937.

Штампа:
„Чигоја - Штамп“, Београд, Студентски трг 15
e-mail: chigoja@eunet.yu

Ослобођено пореза на промет мишљењем министарства за науку и технологију СР Србије бр. 413-00-419/94-01 од 14. јуна 1994. године.

САДРЖАЈ CONTENTS

Студије Essays

Владимир Јовановић, *Проситишћуција у Београду
током XIX века* 7-24
Vladimir Jovanović, *Prostitution in Belgrade in the 19th Century*

Стефан Дечев, *Комуникације, политика и јавно мњење
у Бугарској током 80-их и 90-их година прошлог века* 25-34
Stefan Dechev, *Communication, politics and public opinion
in Bulgaria in 1880-ies and 1890-ies*

Божица Младеновић, *Здравствене мере у Београду
од 1916. до 1918. године* 35-42
Božica Mladenović, *Health Control in Belgrade 1916-1918*

Из истраживања Researches

Др Миле Бјелајац, *Женидбе официра српске војске
до 1881. године (Слика на пресеку 1874. године)* 43-47
Mile Bjelajac, *Mariages of Serbian army officers until 1881*

Весна Алексић, *Ошћушћанье Јевреја службеника
Ошћушењ југословенског банкарског друшћва а.д. 1940. године* 49-63
Vesna Aleksić, *Dismissal of Jewish Employees from the Yugoslav
General Banking Joint-Stock Company in 1940*

Марко Булатовић, *Писац и његов министар: Црњански
и Стојадиновић – о једном необичном односу* 65-74
Marko Bulatović, *A Writer and a Prime Minister
On the unusual relationship between Miloš Crnjanski and Milan Stojadinović*

Недељко Радосављевић, *Умена хроника Сече реке
и историјска реалност – прилог истраживању
насељавања Ужичке Црне Горе* 75-85
Nedeljko Radosavljević, *The Oral Chronicle
of Seča Reka and Historical Reality*

Теорија Theory

Андреј Митровић, *Дистанцирајућа рефлексја или прилоз разумевању научној истраживаоца историје* 87-92
Andrej Mitrović, *Die distanzierende Reflexion*

Дискусија Diskussion

Марко Дого, Одговор на „Размишљања..“ проф. др Милча Лалкова, објављена у *Годишњаку за друштвену историју* III-3 (1996) 93-96
Marco Dogo, *Response on Professor Milčo Lalkov's "Considerations..."*

Баштине Heritages

Мирослав Јовановић, *У лавиринту традиција: од „Св. Саве“ до „Митраљеје“ и „Ћићка“* (Савремени називи основних школа у Србији) 97-111
Miroslav Jovanović, *In the Labyrinth of Tradition: from "Saint Sava" to "Mitraljeja" and "Ćićko" (Contemporary School Names in Serbia)*

О идејама и књигама On ideas and books

Сретен Вујовић, *Тоштална историја*
Трајан Стојановић, *Балкански светови – прва и последња Европа: Equilibrium*, Београд, 199, 520. 113-116

Недељко Радосављевић, *Недељко Јешић – Дражица Мајић – Видан Николић, Рајини дневници Ужичана 1912-1918, Историјски архив Ужице, Ужице 1995, 520.* 117-118

Кристијан Шелцл, *Michael Zimmermann: Rassenutopie und Genozid. Die nationalsozialistische „Lösung der Zigeunerfrage“, Hamburg 1996 (= Hamburger Beiträge zur Sozial- und Zeitgeschichte; Bd. 33), Hans Christian Verlag, 54 (Расна историја и геноцид. Националсоцијалистичко „решење циганског питања“).* 119-121

СТУДИЈЕ ESSAYS

Владимир Јовановић

УДК 343.544 (487.11) „18”

Проституција у Београду током XIX века

Апстракт: Рад је посвећен проблему проституције у Београду XIX века, која расом и модернизацијом града добија нове облике и постаје једно од уочљивијих обележја социјалне историје.

Проституција у будућој престоници српске државе, настала је и развијала се још у време неоспорне власти Османлија.¹ Током првих година владе кнеза Милоша, она је у Београду постојала у оним облицима који су одговарали тренутним приликама. Иако их је било и у другим деловима града, блуднице (или јавне жене) спомињу се нарочито у Букурешт-махали.² Живеле су по изнајмљеним становима и по механама, а њихове услуге користили су и Срби и Турци, наизменично.³ Када се радило о брачном статусу и пореклу, у њиховим редовима владала је шароликост. Било је девојака, али и удатих жена из околних села које су утекле од својих мужева, као и оних са аустријских страна. Неке од њих, долазиле су из других вароши - Крагујевца, Ваљева, Смедерева, Шабца.⁴ У здравственом погледу представљале су сталну опасност и легло различитих полних болести. Према испитивањима физикаса вароши београдске, Бартоломеа Куниберта, 1835. од 30 прегледаних блудница, њих 19 било је заражено „венеријом”.⁵ Своје мишљење о ширењу неморала у граду дала је и црква. Размере

1 Података о постојању проституције у европским областима Османског царства, има већ током прве половине XVI века. Циганке у Цариграду, Једрену, Пловдиву и Софији, које су се бавиле овом делатношћу, плаћале су за то и нарочит порез. С. Imber, *Zinā in Ottoman Law, Contributions à l'histoire L'Economique et sociale de L'Empire ottoman*, Paris 1983, стр. 73-74.

2 Део Београда испод Варош-капије, према Сави. Б. Перунички, *Управа вароши Београда 1820-1912*, Београд 1970, док. 40; Д. Ђурић-Замоло, *Београд као оријентална варош под Турцима 1521-1867*, Београд 1977, стр. 212.

3 Б. Перунички, *Београдски суд 1819-1839*, Београд 1964, док. 469, 619, 640, 641, 668, 790.

4 Исто, док. 402, 444, 699, 707.

5 Исто, док. 707; В. Михаиловић, *Историја полних болести у Србији до 1912. године*, Београд 1921,

блуда и број невенчано живећих хришћана, узнемирили су и београдског митрополита. Почетком 1838, он ургира код световних власти како би се стало у крај тој саблазни.⁶ Већ тада, лабаве и лако раскидиве везе без благослова цркве нису биле реткост у Београду. Осим што су стајале на један корак од проституције, давале су лош пример „узорним“ грађанима. Зато су упорно прогањане од стране црквених и световних власти.

Постојање неких облика проституције већ првих деценија XIX века, Београд може да захвали свом географском положају и војном значају. Године 1836, то је погранични утврђен град са близу 6.000 турских житеља: 1.338 ожењених, 1.322 бећара и деце и око 2.000 жена. Војника градске посаде било је нешто више од 1.100 (230 тобџија, 700 низама и 174 сејмена).⁷ Хришћана је (према попису из 1834) било око 7.000.⁸ Речни путеви спајали су град правцем Запад - Исток, са Босном и северном Бугарском, а копнени са Нишем, Солуном и Цариградом.⁹ Сходно правилима турске војничке службе, посаду су сачињавале трупе из различитих делова Царства, доносећи своје обичаје и правила понашања. Тридесетих година XIX века, немогуће је говорити о потпуној превласти једне верске или народносне групе. Осим заједнице хришћанских народа (Грци, Цинцари, Срби), у граду су стално боравили и локални Турци и Јевреји, као и извештан број Рома, Босанаца, Албанаца и Азијата.

Висока концентрација нежењеног мушког становништва, које је дане проводило на узаном тврђавско-градском простору, доносила је бројне невоље мешаном, муслиманско-хришћанском грађанству.¹⁰ Од увреда, свађа и туча, до силовања и убиства. Од накретаја похотљивих тобџија, кадкад нису били сигурни ни децаци.¹¹ У таквим околностима, услуге јавних жена биле су не само пожељне, већ и високо цењене. Турски официри на пример, радо су се предавали дражима младих Циганчица, које су уз песму и свирку изводиле различите источњачке плесове - обичај који су Срби прихатили и очували.¹² Горњи примери, углавном се односе на војску и сиромашније султанове поданике. За то време домаћи, нарочито имућнији Турци, уживали су у мирним, сеновитим одајама својих харемлука, окружени оноликим бројем жена и слушкиња, колико им је материјални положај и укус то допуштао.¹³ Услугама блудница и различитим

стр. 15-16; В. Стојановић, *Историја српског војног санитета*, Београд 1992, стр. 25-26, 30.

6 Митрополит је поименично побројао петнаест парова који живе невенчани. Приликом именовања жена, он је користио два битно различита термина: блудница и наложница. *Београдски суд*, док. 797.

7 Р. Љушић, *Кнежевина Србија (1830-1839)*, Београд 1986, стр. 314-316.

8 Исто, стр. 85. Према попису из 1834. године у Београду је живело око 7.000 хришћана, од чега 4.000 мушкараца и 2.800 жена. Већ 1839, хришћана је 12.700. Уп. *Историја Београда*, књ. II, Београд 1974, стр. 270-271, 526-528.

9 Р. Љушић, нав. дело, стр. 106-108; *Управа вароши Београда*, док. 59.

10 *Управа вароши Београда*, док. 4, 6, 15.

11 Исто, док. 30, 40, 88; *Београдски суд*, док. 60, 62, 84, 93, 97, 99, 104.

12 Ф. Каниц, *Србија, земља и становништво*, књ. I, Београд 1987, стр. 92-93; П. Тодоровић, *Дневник*, Београд 1990, стр. 122-123.

13 *Београдски суд*, док. 121, 122, 193, 338, 376, 708, 729. Многи угледнији муслимани своје хареме допунили су Српкињама отетим још током Првог устанка, или купљеним 1813, на београдској тржници робљем.

иступима према хришћанском становништву, били су склони они који ни по угледу ни по богатству нису сматрани носиоцима отоманског друштва. Најчешћи виновници изгреда били су тобџије, Арнаути и Бошњаци.¹⁴ Старе навике тешко су одумирале. Многи од њих учествовали су у последњем великом лову на робље, организованом по Србији после слома Првог устанка.¹⁵

Док је турска власт у Београду из сасвим практичних разлога толерисала постојање проституције, српски кнез је на ту појаву гледао из нешто другачијег угла. Иако су и нежењени српски младићи били упућени на услуге јавних жена, кнез Милош се (бар у Београду) трудио да им та задовољства ограничи.¹⁶ Блудничење и ноћне забаве, били су у нескладу не само са моралним нормама, већ и са важећим прописима који су регулисали живот у граду.¹⁷ Кретање градом ноћу без фењера, беспосличарење, картање и опијање, носило је опасност сусрета са полицијским патролама и повлачило различите телесне казне.¹⁸ Поврх свега, дружење са блудницама не једном било је повод крвавих обрачуна - како између самих Турака, тако и између Турака и Срба.¹⁹ Овакви сукоби могли су озбиљно нарушити ионако затегнуте односе подељених заједница. Зато се и Господар, иако је лично био веома осетљив на женске дражи и умео да удовољи својим страстима, трудио да их спречи.²⁰

Повремене рације, протеривање и искорењивање „злих“ жена и „роспија“ из Београда, представљају прве покушаје у циљу очувања здравља, морала, и спречавања тежих иступа.²¹ Није међутим спорно, да овакве спорадичне мере нису могле зауставити развој проституције. И поред све повике, повремених прогона и казни, београдске блуднице наставиле су да упражњавају занат. Морално строги Београд могао их је осуђивати или игнорисати. За то време, онај „мање“ морални део града материјално их је издржавао. Блуднице Милошевог времена, својим наследницама оставиле су једно од најнижих, али јасно одређено место на друштвеној лествици Београда.

О отпорној снази и укоренености проституције унутар српског друштва, сведочи и њено спомињање већ у првим законским актима Кнежевине. Закон војни, из 1839. (глава XII - О блуду и насиљу) одређује да се „блудне кћери“ не смеју трпети по војним гарнизонима.²² Полицијски закон из 1850, разрађује читав систем казни - новчаних, телесних и затворских не само за блуднице, већ и за њихове помагаче, „подводнике“ и „подводнице“.²³ Коначно, трећи одељак

14 *Београдски суд*, док. 100, 104, 114, 161, 316, 330, 333, 418.

15 В. Караџић, *Историјски списи*, књ. I, Сабрана дела Вука Караџића, књ. XV, Београд 1964, стр. 49-54.

16 *Управа вароши Београда*, док. 17, 72, 86.

17 Исто, док. 44, 81.

18 Исто, док. 10, 46, 48, *Београдски суд*, док. 319.

19 *Управа вароши Београда*, док. 33; *Београдски суд*, док. 469.

20 Кнежев двор у Крагујевцу, било је место где је Милош Обреновић себи допуштао много веће слободе, него својим поданицима у Београду. В. Караџић, нав. дело, стр. 130-144.

21 *Београдски суд*, док. 322, 404, 407, 408, 497, 517, 598.

22 *Зборник закона и уредаба*, књ. 1, Београд 1840, стр. 152.

23 Исто, књ. 5, Београд 1853, стр. 135-136, 196-197, 203-206. Жене које би се одале „јавном блудочинству“ кажњаване су са 3 до 12, односно 10 до 25 дана затвора, или одговарајућом телесном казном.

Кривичног законика из 1860, дао је државним органима широка овлашћења у циљу очувања јавног морала. Посебним параграфом - 365. (тачка 6, 7, и 10) регулисано је питање подвођења и блудничења. Осим система казни преузетих из Полицијског закона, било је могуће и изрицање казне удаљења у место рођења на годину дана.²⁴

Период „илегале“

Од 1867, и одласка Турака из српских градова, ствари се постепено мењају. Од морално жигосане и законски кажњиве појаве, проституција је хватала корена и била мање-више толерисана унутар одређених угоститељских објеката. Кафана је, уз већ споменуте приватне квартире, главни расадник домаће проституције током XIX века, једна од њених кључних карика. Као природно стециште свих облика телесних ужитака, представљала је најпогодније место за „прво развраћање“ девојака, за потпуно упућивање у тајне заната. Појава блуда по кафанама, има сасвим чврсту материјалну основу. Ова делатност доносила је кафејој значајну финансијску добит. Уколико је био упоран и умешан у вођењу „куплерске радње“ могао је очекивати уносне приходе, које би придодео заради на пићу, храни и смештају. Тако је настајала двострука спона: кафејија (куплер) - служавка (проститутка), језгро из кога су се развијали каснији савршенији облици.

Власт је на појаву блуда по кафанама реаговала дефанзивно - преко патрола ноћних позорника. Крстарећи рејоном, оне су после десет часова хапсиле све који би недоличним понашањем узнемиравали мирне грађане - песмом, тучом, или блудом. Иако су прогони били редовни, већ тада полиција се трудила да контролише, пре него да уништава проституцију. Третиран као иступ против морала, блуд је доносио релативно оштре казне само у очима онога, ко се на њих већ није привикао. Највећи проценат блудница, казнено-репресивне мере схватио је како неодвојиви део професије.²⁵ Осим тога увек је било нових, да замене оне које би одустале од заната, или подлегле болестима. Економски разлози обнављања потенцијалног проститутског staleжа у Београду, лако су разумљиви. Девојке које су долазиле на службу у београдске кафане, махом су из унутрашњости. Уколико се убрзо не би „снашле“, без новца, потпоре рођака и заједнице, пред њима није стајао велик избор. Једно од прихватљивих решења било је да се понуде коме да их најами као куварице, собарице, или служавке.²⁶

од 10 до 15, односно од 16 до 30 удараца штапом, прутом или каменијом (параграф - 27, 30, 32). „Подводници“ и они који блуд потпомажу, кажњавани су једнако као и блуднице (параграф - 28), док су механици који „блудочинству прилику дају“ кажњаване новчано, у износу од 5 до 10 талира (параграф - 29). Полицијски закон пратила је и нарочита *Уредба о томе како ће полицијске власти с полицијским проситијацима постојати, и како ће их оне казнијати*, која је прецизније одређивала међусобан однос затворске, телесне и новчане казне (параграф - 26, 38, 42-46, 48-49).

24 *Казнени законик и кривични судски постојак*, Београд 1924, стр. 228, 244-247, 261-266.

25 Телесна казна у Србији, укинута је на самом крају 1873. године. *Зборника закона и уредаба*, књ. 26, Београд 1874, стр. 37-38.

26 Архив Београда, Управа вароши Београда, инв. бр. 604, док. 160; инв. бр. 1427, док. 484; инв. бр. 1659, док. 430.

У некој од бројних београдских гостионица, увек је било посла. Многе су дошле по препоруци, у договору, и са информацијама оних које су ту већ радиле.

Одлазак у кафану могао је девојку веома брзо повући на само друштвено дно, јер су додир са новцем, алкохолом и ноћни рад, систематски нагризали постојеће моралне препреке. Многе су, пре или касније, наведене или приморане да се проституишу са гостима локала.²⁷ Њихова зарада, судећи према ретким записима, могла је износити око 3 цванцика (6 гроша чаршијских) или нешто мање, по муштерији.²⁸ Толико је коштала и једна боља вечера.²⁹ Зараду су наравно одмах предавале кафејији, који је надзирао све фазе љубавне игре.³⁰ Уз његово одобрење и блуднице су у друштву муштерија конзумирале вино, пиво или ракију - скроман допринос промету локала.

Средином шездесетих, Београд са својих 25.000 становника, око 2.500 бећара, и 300 кафана, постао је обећана земља многих.³¹ Али ако је појава проституције у престоници имала прећутно признат статус, са провинцијом је стајало сасвим другачије. Већ у то време, власт повлачи јасне границе између морала сеоске и градске заједнице. Децембра 1871, расписом министра унутрашњих дела, допуштено је да се у варошким кафанама I и II класе може запошљавати женско особље (куварице и слушкиње). Иако су одредбе Кривичног законика о блудничењу и даље остале на снази, овим актом власт је сама отворила пут проституцији по градским угоститељским објектима.³² Супротно томе, ради заштите народног морала и здравља, изричито се забрањује запошљавање истог особља у друмским или сеоским кафанама.³³ Тежило се изоловању у градским срединама оних, које су већ избором професије биле потенцијално најближе редовима блудница.³⁴ Српско село - „здрави“ корен и чувар патријархалног морала, требало је ослободити њиховог погубног присуства.

У Београду напротив, боемски живот кафана тек отпочиње. Сprovedена убрзо након одласка Турака, урбанистичка регулација је Београд, до тада оријентални, требало да у што краћем року начини европским градом.³⁵ Живот у

27 Радило се о особама узраста од 17 до 25 година, без основног образовања, неписменим. АБ, УВБ, инв. бр. 1659, док. 480; инв. бр. 1710, док. 14, 326; Н. Трнавац, *Индијерентност према школовању женске деце у Србији 19. века*, Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века, бр. 2, Београд 1998, стр. 58-62, 67-69.

28 АБ, УВБ, инв. бр. 702, док. 204.

29 Поређења ради, надница за теже физичке послове у Београду тог времена, износила је између 7 и 10 гроша. *Историја Београда*, књ. II, стр. 383-384.

30 При полицијским испитима међутим, власници кафана редовно су порицали да са ухапшеним девојкама стоје у било каквој врсти пословног односа. Најчешће су тврдили да се оне ту налазе тек од скоро, да су дошле на преништите, или да их уопште не познају. Онтујбе да су се бавили подвођењем, кафејије су упорно одбијале. АБ, УВБ, инв. бр. 1218, док. 203; инв. бр. 1427, док. 484.

31 *Управа вароши Београда*, док. 189, 214.

32 В. Кујунџић, *Проситијација у Београду и обавезна предродна од пољних болесити*, Београд 1905, стр. 13, 24. Већ је Кујунџић, на основу споменутог расписа закључио, да је тада допуштено и отварање јавних кућа по српској престоници. Он наводи читав списак кафана и улица, које су представљале легло ове забрањене делатности.

33 *Управа вароши Београда*, док. 238.

34 Исто, стр. 744-745. Почетком 1871, у само 24 београдске кафане, радило је 47 девојака.

35 Д. Ђурић-Замоло, нав. дело, стр. 215-216; Ф. Каниц, нав. дело, стр. 49-52.

престоници већ се веома разликовао од оног у малој вароши или на селу.³⁶ Зато, иако је намесничка стега након убиства кнеза Михаила била доста снажна, жеља за различитим насадама које су престоничке гостионице пружале, све је присутнија. Најнижи слојеви становништва - шегрти, тежаци и бећарија уопште, уживали су у пићу, свирци и услугама јавних жена. Мало се размишљало о ризицима сусрета са ноћним патролама и о различитим полним болестима - неминовним пратиоцима овог вида забаве. Осим домаћих, почетком седамдесетих у Београду већ борави и знатан број проститутки из оближњих вароши Аустро-Угарске - Земуна, Панчева, Бечкерека, Сремске Митровице и Новог Сада.³⁷ Неке су радиле по кафанама, а неке су деловале по својим најмљеним становима, прерушене у надничарке, служавке или шваље.³⁸ Ове друге, у извесној мери самосталније од кафанских девојака, постаће узор каснијим „приватницама” - проституткама које су одбијале да своју зараду деле са грамзивим кафецијама-куплерима. Пре или касније биле би откривене и протеране преко српске границе, али су се многе убрзо враћале у Београд.

Српско-турски ратови и Велика источна криза, нанели су завршни удар патријархалним схватањима прве половине XIX века. Породица, која се већ током ранијих деценија дели (од задружне ка инокосној) нашла се пред новим искушењима.³⁹ Општа мобилизација народне војске раскинула је многе брачне везе, неке привремено а неке заувек. Долазак на хиљаде странаца, са навикама сасвим непознатим и новим за становнике Београда, унео је посебну ноту живости у свет ноћних забава. Руси, Талијани, Енглези и Немци, узвикивали су и тражили, празнећи лакомислено своје новчанике.⁴⁰ Злато, болести, и различита љубавна умећа многих од њих, заувек су остали у српској престоници.⁴¹ Такав промет и могућност лаког богаћења, београдски угоститељи, кафеције, фијакеристи и блуднице, до тада нису упознали. Гиздаво обучене и привучене доласком странаца, многе су поље свог рада прошириле на београдске хотеле, прерушене у служавке.⁴²

Легализација

Управа вароши Београда, бележећи током српско-турских ратова увећану стопу криминалитета и иступа против морала, схвата да је прошло време када се на проституцију могло гледати као на појаву својствену нижим друштвеним слојевима, и затворену у границе кафана и приватних квартира. Број куплера и проститутки, као и њихове делатности, више се нису могли држати под контролом. Лукавство, опрез и домишљатост, постале су доминантне црте ове мар-

36 Успомене и доживљаји Димитрија Маринковића 1846-1869, Београд 1939, стр. 2, 13, 15.

37 АБ, УВБ, рег. бр. 118. Регистар кажњених лица за 1872-1873 годину.

38 Исто, инв. бр. 1729, док. 12, 50; инв. бр. 1427, док. 484; инв. бр. 1708, док. 14.

39 В. Лакшић, *Попис људства Србије у години 1866*, Државопис Србије, св. III, Београд 1869, стр. 47-116.

40 Ф. Каниц, нав. дело, стр. 93-94; Ђ. Барбанти-Бродано, *Гарибалдинци на Дрини 1876*, Београд 1958, стр. 92-93, 155-162.

41 *Управа вароши Београда*, док. 259; В. Михаиловић, нав. дело, стр. 54.

42 Ђ. Барбанти-Бродано, нав. дело, стр. 156, 164

гиналне скупине. Уз то, постали су веома лакоми и радо плљачкали наивне муштерије, пошто би са њима претходно уговорили класичан кафански блуд.⁴³ Опасност од ширења полних болести, „кварења морала” и опште распојасаности, осећала се у читавој земљи. Власт је била принуђена да повуче неке конкретне потезе.

Убрзо је преовладало мишљење, да је сврсисходније допустити проституцију да сасвим изађе на светлост дана, и створити услове за потпунију државну контролу. Модел познат Западној Европи вековима, почетком 1881, усвојен је и у Србији. Проституција је легализована а правила о регулацији, иако непотпуна и по много чему противречна, остала су на снази и у наредне три деценије. Ослањајући се на одредбе Кривичног законика, она су указала на пут којим је проституција из света забрањеног и кажњивог, могла прећи у свет допуштеног.⁴⁴ Ускоро, у Београду су отворене прве легалне јавне куће чиме је, (бар са становишта државе) једно врло непријатно друштвено питање скинуто са дневног реда. Нешто већа пажња посвећена је здравственој заштити запослених. Два пут недељно (петком и уторком) проститутке би у компактној групи и под пуном пмином, кренуле ка главној полицији - на визитацију.⁴⁵ Болесне су упућиване у градску болницу, а основан је и посебан фонд за лечење проституисаних. Не мали трошкови вишемесечног лечења, бар делом су пали на терет власника јавних кућа.

Иако су правила о регулацији донела читав низ ограничавајућих мера, многи до тада прикривени куплери могли су коначно одахнути од честих полицијских прогона. Они су једноставно имали да пријаве своју радњу надлежној кварталној власти, поднесу молбу за њено упражњавање, и испуне одређене услове.⁴⁶ Са самим блудницама међутим, стајало је другачије. Легализација проституције несумњиво је приближила Србију западноевропским стандардима, али је увођење касарнског система сасвим дехуманизовало професију. Особе које би нашле запослења у јавним кућама, у потпуности су препуштене ђудима куплерских газда. Куплери би се наравно одмах постарали да девојке најпре тако задуже (хаљинама углавном), да им ове ни након вишемесечног рада не би могле умаћи.⁴⁷ То је један од разлога, зашто су осим озакоњене касарнске, и кафанска и проституција у кућној режији, наставиле да постоје упоредо. Енглезовац, главне улице центра и градске шетнице, нарочито предвече, такође су представљале локације на којима се могла сусрести жена спремна на забаву.⁴⁸

43 Кафански блуд, углавном је подразумевао следећи репертоар: пиће и музика по жељи, и мала закуска уз пригушено светло лојница и фењера. У пригодном тренутку, девојке седају међу муштерије и придружују им се у пићу. Следио је договор, после чега се ишло у собице. Неки сељаци из околине Београда међутим, скупо су платили свој љубавни покушај. Уместо девојака, у собици су их чекали газдарица и њене слуге. Ови су их, уз претњу хладним оружјем, претресли и повадили им сав новац. АБ, УВБ, инв. бр. 1708, док. 186.

44 Правила о регулацији проституције из 1881, допуњена су 1884, и 1900. године. В. Кујунџић, нав. дело, стр. 14-25.

45 „Самоуправа”, 15. VIII 1889.

46 АБ, УВБ, инв. бр. 1911, док. 356.

47 *Књижевна заосијавијина Тасе Миленковића (1850-1918)*, приредио Ж. Алексић, Београд 1992, стр. 317; М. Савићевић, *Јавне женске (просијивујке) у прошлости, садашњости и будућности и њихов утицај на ширење венеричних болести*, Београд 1909, стр. 100-101, 200-201.

Потрошни материјал и „гето” Видинске улице

Област града намењена отварању проститутских завода, био је центру блиски а опет доста повучени део Дорћола, тачније Видинска улица.⁴⁹ Смештање јавних кућа у „гето” Видинске улице, био је почетнички покушај и половино решење. Услови живота били су такви, да је мало проститутки остајало за дуже време. Сам рад у кући блуда био је заморан, а ударни термини за цивилно становништво били су недеља и празници.⁵⁰ Ноћу је чешће навраћала војска, а ти сусрети заливани су већим количинама алкохола. Психички поремећаји и поништавање идентитета, подстицани су са разних страна. Плативши добро за своје ужитке, богатије муштерије могле су себи допустити свакојаке дрскости. У крајњој линији, на томе је инсистирао и сам газда. У кафани, постојала је бар теоретска могућност избора, а проститутке биле почастоване осмесима потенцијалних муштерија. У јавним кућама напротив, куртоазија је била изlišна а улоге јасно подељене. Непослушност је кажњавана физички.⁵¹ Газда, као што је био заштитник који пружа кров над главом, храну и извесну новчану накнаду, могао је бити судија и целат. У присним односима са полицијским чиновницима, често је претио хапшењем, док је казна за оне посебно тврдоглаве била продаја - неком другом купцу, или у иностранство (Бугарска, Турска).⁵²

Чак и када би се са њом хуманије поступало, проститутка је свакодневно била изложена разорном дејству различитих полних болести.⁵³ Иако је лекарска визитација обављана редовно, степен њихове личне хигијене, и оскудност медицинских знања, искључивали су могућност стварне здравствене заштите. Већина их је заувек остајала без потомства - данак хроничном побољевању од сифилиса и гонореје. Нарочиту опасност за проститутке представљали су побачаји, који су неретко водили ка неком од београдских гробаља.⁵⁴ Свежина и привлачност девојке која би провела неколико година под таквим условима, била је благо речено сумњива. Живот у јавној кући могао је жену од тридесетак година начинити старицом, што се лоше одражавало на приходе. Принуђене да се саме постарају за егзистенцију, неке би потражиле нове проститутске радње, или су чешће настављале као „приватнице”.

Много мрачнија судбина чекала је путујуће проститутке, које су у пратњи „патрона” (уговарача послова) нудиле своје услуге крстарећи Балканом. Живописан опис једног таквог случаја остао је забележен у „Малим новинама”:

48 Ж. Алексић, *Тасин дневник (1870-1906)*, Београд 1991, стр. 128; Ф. Каниц, нав. дело, стр. 91-92.

49 Данашња улица Џорџа Вашингтона. То наравно не значи да јавних кућа ускоро није било и у другим деловима града. Архив Српске академије наука и уметности, сиг. 14166, Милош Поповић, *Успомене*, св. II, стр. 23; „Полицијски гласник”, бр. 4, 30. VIII 1897; В. Кујунџић, нав. дело, стр. 28; *Историја Београда*, књ. II, стр. 551.

50 М. Савићевић, нав. дело, стр. 101-102, 177. Према његовим сазнањима (додуше из прве деценије XX века), просечан дневни број посета по блудници износио је нешто мање од 15, а рекордан, чак 42 муштерије.

51 Исто, стр. 99, 194; В. Кујунџић, нав. дело, стр. 28; *Књижевна заоставштина Тасе Миленковића*, стр. 315-317.

52 М. Савићевић, нав. дело, стр. 122, 194, 198-199.

53 „Мале повине”, бр. 254, 17. II, 1890.

54 Исто, бр. 10. I, 1891.

”...купљена у Вуковару а теслимљена у Земуну, у познатој крчми...” звала се Јулчи. На две недеље пред долазак у Београд, мушкарци су снабдевени њеним фотографијама „у слободним позама” које су ишле „од руке до руке”. Када је коначно пристигла, промет куће „Код три басамака” нагло је скочио. „Боља” господа примана је засебно од обичних грађана док су великошколци, којима је било изричито забрањено да користе услуге јавних жена, били су њени најватренији обожаваоци.⁵⁵ Након блештаве двонедељне турнеје, Јулчи је поново продата а затим кренула даље, за Бугарску и Румунију.⁵⁶ Можда је сад јасније зашто су домаће блуднице предност ипак давале приватној режији, а у најгорем случају кафани. Једна од таквих била је и она „Код златног лава” (ниже војне болнице на Врачару), где се окупљају слуге, слушкиње и војници, и где је отворена „...најсблажљивија и врло опасна проститутска радња од најпоқваренијих женскиња...”.⁵⁷ Већ крајем осамдесетих, „дивља” проституција изнова царује по скровитијим местима у граду.⁵⁸

Морални назори последњих деценија XIX века

Сваки покушај прецизнијег утврђивања система моралних вредности београдског друштва крајем XIX века, скопчан је са бројним недоумицама. На то упућују и речи дугогодишњег начелника српске полиције - Тасе Миленковића. Размишљајући о аморалности и дволичности друштва, и о неправичностима које су озаконене он каже: „...трагао сам неверства господских жена, којима није било суда, и у исто време апсио сам несретницу, која је, у крајњој нужди, своју љубав продавала, те своју сиротињу хранила, продавао сам по судској осуди сиротињске постеље, да намирим дневни трошак једног богаташа...”.⁵⁹

Пирамида друштвеног поретка грађана претходних деценија, развијена је до детаља.⁶⁰ Створене су чврсте моралне преграде које су одвајале угледне од средњих, а нарочито од нижих друштвених слојева. У част првих није се смело сумњати, по цену тужбе за клевету, затворске казне, или чак претње двобојем. Са друге стране, већ сам материјални положај оних других уносио је сумњу у њихове моралне квалитете. Корисно је зато кренути с врха. Дипломатски представници страних држава иако малобројни, чинили су језгро постојеће, и главне васпитаче нове друштвене елите Београда. Дуге вечери и часове слободног времена, они су прекраћивали различитим облицима забаве. Било је забава мушких, женских, и породичних, али и оних куртоазног, рекреативног и приватног карактера. Куртоазне су се махом састојале од кућних посета, чајанки, ручкова, вечера, концерата и балова. Рекреативне укључују излете у Кошутњак, Топчидер, Авалу, затим исказивање јахачких вештина, а понекад и једрење бро-

55 Исто, бр. 241, 21. VIII 1889.

56 Исто, бр. 243, 23. VIII 1889.

57 Исто, бр. 182, 22. VI 1889; бр. 187, 27. VI 1889.

58 В. Кујунџић, нав. дело, стр. 32.

59 *Тасин дневник*, стр. 3.

60 М. Бјелајац, *Официрска жена у Србији и Југославији 1862-1946*, Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века, бр. 2, стр. 126-129.

дицама на Сави и Дунаву. Мачевање, лов, коцка, билијар, картање, и ноћно окупљање уз чашу шампањца или коњака, резервисано је међутим само за мушке. Осим уколико би одлучили да се послуже услугама одређене врсте жена.

Аустро-угарски дипломата Бењамин Калај, оставио је импресивну, мада политичким догађајима прикривену историју својих љубавних авантура у Београду. Крећући се искључиво у „бољим“ круговима, он је пружио сигурне доказе да су браколомство и прељубништво (бар унутар дипломатских породица) сасвим обичне ствари.⁶¹ Калај је стекао и симпатије извесних угледних Српкиња, удатих жена. Неке од њих је одбио, а неке опет не. Његов основни циљ међутим, није било ширење разврата већ прикупљање корисних информација и стварање веза и утицаја, у држави у којој је био акредитован. Љубавни контакти између аустро-угарског дипломате и „виших“ представница београдског друштва, остваривани су путем посредника а састанци уговарани у, за ту прилику изнајмљеним становима или по приватним кућама.⁶² Десетак година касније представник Србије у Букурешту, Чедомиљ Мијатовић, доживљава сасвим слична искуства. Одмах по ступању на дужност у румунској престоници, њему је на увид понуђен формулар са детаљним подацима и ценовником блудница, намењених дипломатском персоналу страних држава. Мијатовић је био ужаснут. Још већу саблазан, религиозни српски дипломата доживео је током приватних кућних посета. Том приликом он је установио исто што и Калај у Београду - да су неке од угледнијих букурештканских госпођа врло расположене за нове љубавне авантуре.⁶³ Коначно, иако је тема завођења у политичке сврхе у литерарном свету тог времена била врло похабана, спорадичних активности те врсте било је у Београду, као и у престоницама суседних земаља.⁶⁴

И док се већи део дипломатског кора задовољавао неким од уобичајених облика забаве, поједини су се бацили у мрачне воде педофилије. Приватан живот дипломата често је био зачињен различитим сексуалним иступима.⁶⁵ То је знала и власт у Београду, али им је (поштујући норме међународног права и неписани кодекс јоентлменског понашања) гледала кроз прсте. Међутим сваки интернационални облик проституције, као и многи облици домаће, уколико су привлачили клијентелу из „бољег“ друштва, одвијали су се под њеним дискретним надзором. Нарочите, за то одређене личности пратиле су, извиђале и информисале, о ономе шта су виделе. Избегавање скандала у малој српској престоници, био је један од императива чувара јавне безбедности.⁶⁶

На оку власти било је и понашање средњих и нижих класа, нарочито од како је број предбрачних веза и искустава, као и иступа против морала растао.⁶⁷

61 А. Раденић, *Дневник Бењамина Калаја 1868-1875*, Београд 1976, стр. 95, 112-113, 118, 197, 279-281, 316

62 Исто, стр. 105-106, 227, 291, 295, 373, 376, 386.

63 Ch. Miatovich, *The memoirs of a Balkan diplomatist*, London 1917, стр. 61, 66-69.

64 *Књижевна заосијавијина Тасе Миленковића*, стр. 45-47, 65.

65 Д. Поповић, *Животи дипломата у малом граду*, Српски књижевни гласник, књ. XV, св. 4. Београд 1925, стр. 238-243; Т. Миленковић, *Тасина писма*, Београд 1898, стр. 88; *Књижевна заосијавијина Тасе Миленковића*, стр. 137-140, 300-301. Миленковић са гнушањем говори о „завештању запада“, одакле сви ти ужаси, попут педерастичке, педофилије и проституције долазе.

66 *Тасин дневник*, стр. 39.

Подавање из рачуна или за новац, користољубље и апсолутни тријумф материјалног, снажно су зацарили у средњим грађанским слојевима.⁶⁸ Имовинско стање неумољиво је диктирало друштвени положај, а усвајање новог вредносног система подстицано је управо из „виших сфера“. Постоје сасвим јасне назнаке да је положај у државној управи, већ тада доносио и извесну премоћ на пољу сексуалног. При додели радних места, „позивању пред власти“ и у бројним други случајевима, јављају се различити облици злоупотребе подређених.⁶⁹

Испод грађана у пуном смислу речи, налазила се маса сумњивог света називана од стране савременика „нижи редови“ - (тежаци, надничари, послужитељи, људи без сталног запослења и угледног занимања). Њих је у Београду, како се ближе крај XIX века, било све више.⁷⁰ Станују јефтино, по загушљивим собицима унутрашњих дворишта, а прве комшије су им ноћни чувари и тестераши-Албанци.⁷¹ То је језгро друштвеног „партера“ који живи по ободима Београда - деловима Палилуле, Дорћола, Савамале, на периферији Енглезовца.⁷² То је и главни регрутни центар београдских блудница, сецкеса, лопова и коцкара.⁷³ Велике демонстрације маја 1889, јасно су показале да престоничка сиротиња постоји и да њена рушилачка снага, ако се отме контроли, није за потцењивање. Зачуђен том чињеницом намесник Јован Ристић коментарисао је - „да се зграње човек каквих све ту физиономија има“.⁷⁴ Врло строге полицијске наредбе из 1902. године, одају мало прикривено неповерење према радницима и надничарима престонице.⁷⁵

Осим отвореним притиском, у очувању морала „нижих редова“ власт се служила и суптилнијим начинима. Неочекиваног савезника она је нашла унутар сокачких и дворишних заједница. Морални назови локалних београдских средина били су још увек доста крути. „Свеснији“ елементи којих је било унутар сваке од њих, љубоморно чувају своје позиције и брину над моралном „крепошћу“ комшилука. Они су главни помагачи власти и денунцијанти приватних блудница, откривајући позорницима где се чује ларма, весеље и песма, и ко узнемирава њихов ноћни мир.⁷⁶ Они су и главни подстрекачи колективне осуде, која је појединца стављала пред тешка искушења. Реакција заједнице била је инстинктивна, и састојала се у разним облицима изопштавања прокаженог.

67 М. Перишић, *Ваљево град у Србији крајем 19. века*, Ваљево 1997, стр. 302-305.

68 Т. Миленковић, *Тасина писма*, стр. 88; *Књижевна заосијавијина Тасе Миленковића*, стр. 131-132; С. Матавуљ, *Из београдског живота*, Београд 1948, стр. 86-88; М. Костић, *Успон Београда*, Београд 1994, стр. 158.

69 П. Тодоровић, нав. дело, стр. 311-312.

70 *Историја Београда*, књ. II, стр. 274-280.

71 АСАНУ, сиг. 14166, Милош Поповић, *Успомене*, св. I, стр. 93, св. II, стр. 7-8.

72 С. Матавуљ, нав. дело, стр. 44-49; *Књижевна заосијавијина Тасе Миленковића*, стр. 310, 325-327.

73 Исто, стр. 320.

74 Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, том I, Београд 1990, стр. 124-127.

75 *Управа вароши Београда*, док. 282.

76 АБ, УВБ, инв. бр. 454, док. 147; П. Тодоровић, нав. дело, стр. 117-118, 150; *Књижевна заосијавијина Тасе Миленковића*, стр. 314, 317. Већ почетком шездесетих, исказ неколицине ваљаних комшија довољна је гаранција властима, да се неко може сматрати блудницом.

Породица сумњивих професија

Насупрот овим реликтима руралног и патријархалног, Београд као варош на граници Аустро-Угарске, поседовао је и изванредан шарм средње-европске цивилизације. Новински огласи за ручавање по бољим гостионицама и хотелима препуни су сјајних гастрономских понуда увезених са Запада - шампањска вина, сиреви, кулинарски специјалитети, црни ајвар (кавијар). Ноћни живот обогаћен је честим позоришним представама и музичким комадима. Скадарлија, кафешантани Македонске улице, хотел „Булевар“, „Елдорадо“ (позоришна кафана) и разни орфеуми, маме љубитеље пића и песме.⁷⁷ Бројне уметничке трупе из далеке Чешке, Русије, или Пруске, звучно оглашавају своје незаборавне наступе. За само три зимска месеца 1897. године, у Београду је одржано чак 88 јавних забава.⁷⁸

Не треба се међутим обмањивати, реч је о класичном ефекту „потемкинових села“. У пуном контрасту са овим мрвицама Европе, на самом крају XIX века, много конкретнија цивилизацијска питања нису била ваљано решена. Канализациона мрежа, водовод, поплочане градске авеније и улична расвета, и даље су само неостварени снови. Средином Кнез Михаилове улице вијају се гомиле паса, а главни пијачни центар и даље се налази наспрам Капетан Мишиног здања. У непосредној близини су и одаје главне београдске полиције и апсане. Посматрано очима странца, Београд се и даље налазио негде на граници између балканског блата, и фабричких артикала масовне употребе Запа-
да.⁷⁹

Управо зато, постојале су одређене законитости које су одредиле која ће из породице женских професија наћи своје место у српској престоници, а која не. Читав низ делатности из света модне индустрије, свакако не спада међу њих. Док је у милионским метрополама Запада, модна индустрија једно од главних жаришта проституције, Београд је таквих искушења поштеђен. Пар ексклузивних радњица у самом центру (Кнез Михаилова и Дубровачка улица) представља све што вреди видети. Ту је концентрисана најфинија увозна роба - понос и дика угледних трговаца.⁸⁰ Београдско тржиште луксузним предметима још увек је пробрано. Мноштво оних који су носили домаће, и увоз текстила, материјала и готових производа из суседне Аустро-Угарске, обесхрабривао је развој српске модне индустрије.

Супротно овом, једна од професија која је подстицајно деловала на развој проституције у Србији, била је она путујуће забављачице. Како је један савременик приметио, све што је лепо а лењо у Аустрији дало се на певање међутим, конкуренција је била врло оштра.⁸¹ Вишак талентованих, могао је своје естрадно поље потражити у некој од загушљивих, и за западне погледе нечистој пре-

77 В. Кујунџић, нав. дело, стр. 31-34; М. Костић, нав. дело, стр. 143-144; С. Матавуљ, нав. дело, стр. 167, 170; М. Савићевић, нав. дело, стр. 210.

78 Ф. Каниц, нав. дело, стр. 79, 92-93; *Управа града Београда*, стр. 925, 939.

79 „Мале новине“, бр. 115, 28. IV 1891; П. Тодоровић, нав. дело, стр. 148; Ф. Каниц, нав. дело, стр. 102-104.

80 Исто, стр. 65; М. Костић, нав. дело, стр. 158.

81 Т. Миленковић, *Тасина писма*, стр. 39-41.

стоници Истока.⁸² Не чуди онда знатан број страних проститутки, које су занат обављале под нешто угледнијом фирмом путујуће артисткиње, певачице, или глумице. На турнејама по београдским локалитетима, оне би главну пословну активност развијале тек када би рекламом и спољашношћу привукле нове љубавнике.⁸³ Тада је настајао и основни, много уноснији део њиховог посла. Оне које се нису могле одржати ни у Београду, морале су даље, ка Софији, Пловдиву или Цариграду.

Нешто ређа професија, која је бар привремено нашла своје место у Београду, био је ред оних који су се бавили разним аспектима „надприродног“. Од уважених, у елитним круговима прихваћених медијума, спиритиста и окултиста, до путујућих шарлатана, хипнотизера и опсенара, који су с правом могли очекивати да их полиција убрзо ухапси и прогна.⁸⁴ Близу групе „спиритуалних“, али на nižем друштвеном положају, налазила се овећа скупина Српкиња. Њихове услуге нису биле тако добро плаћане, али су оне то надомештале популарношћу код шире публике. По приступачнијим ценама оне су: заљубљивале, бајале, лечиле разне женске и полне болести, скидале чини.⁸⁵ Страхопоштовање и спремност да се поверује у чудотворну моћ магије, остала је Србима својствена још из турских времена.

На самом дну ове листе морално сумњивих, али на чудан начин уважавањих особа, налазиле су се подводице. Оне су представљале командни састав бар једног дела војске блудница која је логорovala у Београду. Њихова основна делатност састојала се у регрутовању нових проститутки. На најразличитијим местима у граду оне су мамиле, ловиле, обећавале, и хватале. Њихове главне жртве биле су млађе, материјално незбринуте или већ морално „начете“ девојке, које би касније продавале јавним кућама.⁸⁶ Осим трговином и набавком за проститутске заводе, подводице су се бавиле и посредовањем. Оне су уговарале састанке између својих сталних муштерија и приватних блудница, чиме су решавале, у оно време врло деликатно питање директног контакта. Обично су имале по неколико девојака, од којих су неке живе приватно, а неке радиле по кафанама.⁸⁷ У случају потребе, могле су ступити у контакт са сваком од њих, пошто би претходно примиле поруку. Припадници вишег београдског друштва, често су користили услуге познатих подводица баба-Јеце и Марије Биљонове.⁸⁸ Оне су умеле да послове свршавају са неопходном дозом такта, и имале разрађене везе и познанства. Биле су спона између „београдске гошпоштине“ и сиротињских кућерака периферије, спајајући жеље једних са

82 *Књижевна заоставштина Тасе Миленковића*, стр. 283; М. Костић, нав. дело, стр. 143.

83 В. Кујунџић, нав. дело, стр. 34-35.

84 Ч. Мijatović, нав. дечп, стр. 102-107, 16-117, 165-168; С. Матавуљ, нав. дело, стр. 257-259; *Огледало*, књ. I, Београд 1903, стр. 217, 219-227.

85 „Мале новине“, бр. 10, 10 I 1891; П. Тодоровић, нав. дело, стр. 151; *Књижевна заоставштина Тасе Миленковића*, стр. 235-237, 241-243.

86 АБ, УВБ, инв. бр. 1918, док. 241. Цена коју је 1882. године једна од чувених београдских подводица постигла за извесну шеснаестогодишњу девојку, износила је 6 дуката.

87 В. Кујунџић, нав. дело, стр. 26-33; П. Психановић, *Продавачице свога шела и тајна проституција у Београду*, Београд 1928, стр. 68-70.

88 *Тасин Дневник*, стр. 73, 129-130.

нуждом других, на сопствену материјалну корист. Почетком XX века, неке од предузимљивијих београдских подвладача су од својих приватних станова начиниле нарочит, елитни тип јавних кућа. Њихову пробрану клијентелу, махом су чинили странци, путници, и газдински синови из Београда.⁸⁹

Било је наравно случајева, када помоћ подвладача није била потребна, када се мушкарац могао снаћи сам. Постојала је читава палета различитих љубавних веза, које су стајале наомак класичних облика проституције. Најчешће, радило се о издржаваним милосницама, о одређеној врсти љубавних односа из рачуна. Из искуства (често личног), знало се да морални назови девојака из „нижих” редова нису несаломиви, и да их је уз мало лукавства и труда могуће склонити на интимне односе. На различите начине склопљене, недозвољене везе између имућнијих мушкараца и материјално необезбеђених жена, цветале су у Београду као и свуда по Европи.⁹⁰ Положај издржаваних љубавница био је неупоредиво сношљивији но онај класичних блудница. Осим што су биле материјално осигуране, поштеђене полицијских прогона и суровости куплера, оне су своју везу могле неговати у дискрецији, гајећи наде да ће она једном бити и озакоњена. Од невенчаног саживота до брака, један је корак. Ипак, много чешће дешавао се обратан процес. Мушкарици који би у овакве везе ступали, или су већ били у браку, или су чекали неку „повољну” прилику. Са склиског положаја милоснице, неке од девојка морале су загази у воде класичног блуда, изгубивши наклоност дојучерашњег партнера, а тиме и материјалну сигурност. Коначно, на последњем месту у свету ванбрачних игара али још увек присутне, биле су девојке ромске националности. Нарочито оне које су за хлеб зарађивале игром и песмом јер, понеки Београђанин још увек би (повремено и кришом) пожелио и понеку младу Циганчицу.⁹¹

Међународни криминал

О појави савремених средстава саобраћаја и потпуној повезаности Београда, Европе и Блиског Истока, може се говорити тек од осме деценије XIX века. Године 1884, Београд је железнички спојен са Бечом и Будимпештом, а четири године касније и са Солуном, Софијом и Цариградом. Од тада, он постаје двострука капија која спаја Исток и Запад. Цифра од 339.000 продатих железничких билета 1890, (од којих су најбројнији они III класе) сведочи о непрестаном кретању становништва.⁹²

У потрази за бољим условима живота, често у бегству пред властима, у покрету су и многи преваранти, коцкари, и лупежи сваке врсте на линији: Будимпешта-Београд-Софија-Цариград и обратно.⁹³ Тако је и са просјацима и скитницама. Ове маргиналне скупине, већ су развиле снажне одбрамбене механизме против система, и представљају сасвим затворене заједнице. Коцкар-

ско-егавачки језик, за који је интерес показао и „Полицијски гласник”, познат је криминалцима већег дела Балкана. Нарочит језик професије (по много чему сличан оном претходном) имају и просјаци-скитнице.⁹⁴ Многи јунаци ондашњих потерница, познати српској, аустро-угарској или бугарској полицији, били су и добри познаваоци језика поднебља, на коме су чешће оперисали. Криминална знања, технике и термини, преносе се из једне балканске државе у другу. И казнене институције, Аустро-Угарске, Србије или Румуније, нудиле су „универзитетско образовање” многим, до тада локалним преступницима. Теоретски, у затвору се могло научити све - од сложеног процеса отварања Вертхајм каса, до простих сеоско-вашарских трикова.⁹⁵

Указивање на интернационалну повезаност балканских криминалаца већ осамдесетих година XIX века, савременицима је могло звучати параноично.⁹⁶ Међутим, на примеру интернационалне проституције сасвим је јасно да се није радило о претеривању. Крајем 1903, у Београду је откривен одлично организован ланац трговине „белим робљем”. Сваке године, он је из српске престонице на Исток одвлачио по неколико девојака. Посао је био организован професионално. Извесна лица бавила су се набавком пасоша, друга прибављањем девојака, док су трећа успевала да „штићенице” прокријумчаре преко српске границе. Четврта група прихватала је девојке у самом Цариграду и закључивала продају.⁹⁷ Списак од 14 особа осумњичених за ове работе, веома је занимљив. Између осталих ту су: два бивша обућара, два бивша куплера, један музикант, један обер-келнер, и један клавир-мајстор. Народност и држављанство осумњичених, такође су врло индикативни. Међу њима било је и српских и аустро-угарских поданика, али је чак половина њих (нарочито чланови цариградске групе) била јеврејске националности.⁹⁸

Свет улице, повезао се и окренуо интернационалним вредностима. Користиће савремених средстава саобраћаја, премештање државних граница, планирање, сложена организација и новчане трансакције, то је зачетак пословања на високом, европском нивоу.⁹⁹ Београд је био успутна постаја једног од неколико путева трговине „белим робљем”. Оног који Средњу Европу спајао са Блиским Истоком правцем: Будимпешта-Цариград, а потом ка Ефесу, Смирни, или дубље на Исток.¹⁰⁰ Цариград је још увек био водећи транзитни и трговински центар на Леванту, и највећи трг овом врстом робе. Својом понудом, могао је да задовољи укусе свих европских, азијских, или афричких раса.

94 Исто, бр. 1, 9. VIII 1897; бр. 3. 23. VIII 1897; Уп. П. Воденичаров, *Тајни говор слепаца просјака села Добрско, социјално језичке узајамности*, Годишњак за друштвену историју, св. 3, Београд 1995, стр. 322-327.

95 *Књижевна заосијавићина Тасе Миленковића*, стр. 146-152.

96 Исто, стр. 115-116, 247-250.

97 „Велика Србија”, бр. 79, 1. XI 1903; бр. 80, 3. XI 1903.

98 М. Миљковић, *Бело робље*, Београд 1901, стр. 20-23. Овај податак потврђује Миљковићеве тврдње, да се посредничка трговина „белим робљем” углавном налазила у рукама јеврејских трговаца.

99 *Управа вароши Београда*, док. 286.

100 Д. Поповић, нав. дело, стр. 236. Поповић је тврдио да је већина интернационалних уметница које су гостовале у два-три софијска кафе-шантана, претходно радила у Београду. Углавном се радило о „расходованим” пештанским или бечким певачицама.

89 В. Кујушчић, нав. дело, стр. 31-32; М. Савићевић, нав. дело, стр. 217-218.

90 Ова нарочита врста везе тек делом наликује проституцији, јер иако се најчешће заснива на новцу, не укључује обавезно и елемент промискуитетности.

91 П. Тодоровић, нав. дело, стр. 122-123.

92 *Књижевна заосијавићина Тасе Миленковића*, стр. 130, 321; *Историја Београда*, књ. II, стр. 403-404.

93 „Полицијски гласник”, бр. 4, 30. VIII 1897.

Шокантна вест о трговини робљем са Истоком, можда је за тренутак и узнемирила духове у Београду. Реч је међутим, о пословној активности европских размера. Власти у Великој Британији, Немачкој, Француској, и Русији, већ деценијама су имале много озбиљније проблеме него Србија. Године 1895. одржан је и међународни конгрес о овом питању.¹⁰¹ Масовне миграције, постојање јефтиних средстава саобраћаја, милионски градови, отежавају опажање ове појаве.¹⁰²

Симптоми XX века

Са питањем „белог робља“, општим разарањем традиционалног, и ширењем полних болести, сударио се почетком XX века млад, али врло амбициозан лекарски staleж Србије. На Првом конгресу лекара и природњака у Београду, 1904. године, изнета су нека врло прецизна тумачења. Говорили су они који су се претходних година лично ангажовали на сузбијању здравствених последица блуда.¹⁰³ Иако унапред осуђена на пораз, отпочела је и борба против проституције штампом и књигом. Интерес лекара за феномен проституције снажнији је но икад, а савремени европски приступи пажљиво се прате.¹⁰⁴ Под утицајем младе, али већ врло популарне науке о друштву, настају и нова теоријска тумачења овог друштвеног „зла“. Веровало се да је проституцију могуће сасвим искоренити.¹⁰⁵ Посебно занимљив пројекат, представља обиман рад др Миодрага Савићевића из 1909. године - *Јавне женске (проситијуице), у прошлости, садашњости и будућности и њихов утицај на ширење венеричних болести*. Опширан историјски увод мале је вредности, али је остатак књиге драгоцен сведочанство. На узорку од 50 јавних београдских блудница он је испитао: узраст, социјално и географско порекло, образовање, имовинско стање, и многе друге податке. Његов коначни закључак свео се на, у то време врло популарну тврдњу, да јавне куће треба сасвим укинути а државну контролу над блудницама свих врста појачати.¹⁰⁶

За то време у стварном свету, опажа се врло занимљив процес лаганог гашења проститутских радњи по Београду. Према Савићевићу, оно што се дешавало у Београду било је видљиво у читавој Европи - број јавних кућа пре-

101 Још 1860, у Угарској је издата наредба да се млађе, материјално и породично незбринуте женскиње, не пушта на Оријент. М. Миљковић, нав. дело, стр. 24-25, 30.

102 Х. Џонсон, *Девојачки данак модерна Вавилон*, Београд 1909, стр. 120-125. Према његовим несигурним проценама, само из Британије у Белгију и северну Француску, годишње се извозило око 250 девојака.

103 П. Доменеску, *О раду Првог конгреса српских лекара и природњака у Београду 1904. године*, Зборник радова ХХI научног састанка, Ниш 1971, стр. 103-109.

104 Јављају се и новине у лечењу сифилиса. Од 1909, уместо отровне живе примењиване утрљавањем, у употреби је нов препарат - салварзан. В. Михаиловић, нав. дело, стр. 83-84.

105 Године 1909, у Београду је преведена и штампана књига - *Девојачки данак модерна Вавилон*, откривајући разгранату мрежу подводача малолетних девојака, и развијену трговину „белим робљем“ у британској престоници. Уз врло снажне примесе марксистичког учења и социологије, у Загребу се исте године појавила занимљива студија Т. Цветкова - *Социјални карактер проситијуице*. Уп. Д. Радуловић, *Проситијуица у Југославији*, Београд 1986, стр. 20-26.

106 М. Савићевић, нав. дело, стр. 219-312.

половљен је.¹⁰⁷ Део одговора на ову загонетку, бар када је реч о српској престоници, свакако лежи у променама које су свет проституције већ захватиле. Крајем XIX века, приватна иницијатива је лагано али постојано измицала државној контроли. Покривене неком од дозвољених професија проститутке су неометано обављале занат, избегавајући читав низ непријатности везаних за уписивање у нарочите полицијске листе. Како би овоме доскочила, власт је покушала да појача надзор бар над неким облицима проституције који су се одвијали ван јавних кућа.¹⁰⁸ Под присмотром, ускоро су се напале хотелске собе-рице и већ спомињане кафанске певачице. Њихов укупан број међутим, заједно са онима из проститутских домова, износио је тек неколико стотина. То је била једна мањина, добро позната полицији. За то време, највећи број београдских проститутки (њих пар хиљада) налазио се ван домаћаја државних органа. Оне су радиле у дубокој илегалности - по сопственим или изнајмљеним становима и собицима.¹⁰⁹ Иако су ризиковале да их полиција открије а комплије поткажу, увек су могле побећи у неки квартал у коме их још нису познавали, или у вароши унутрашњости. Прилагодљивост је био њихов одговор на дволичност друштва и државе, и пасиван облик отпора према куплерском бездушју, које је трајало безмало тридесет година. У граду који је 1910. бројао близу 90.000 становника, анонимност је главни савезник притајених блудница.¹¹⁰

Застарелост постојећих прописа власт је на посредан начин сама признала, њиховом допуном у августу 1900. Сумња је бачена на читаву породицу женских услужних занимања - касирке, покасирке, куварице и кирајнице, обележене су као потенцијалне блуднице.¹¹¹ Појава је била добро уочена, али предложене мере нису биле ефикасне. Систем јавних кућа лагано се распадао, а инвентивност приватне иницијативе надилазила је могућности београдске полиције. Против проституције држава се и даље борила својим основним оружјем - административним мерама. Крајем 1904, по наредби министра унутрашњих дела образована је нарочита комисија, ради детаљног испитивања проблема проституције у српској престоници. Њен закључак, достављен министру почетком 1905. године био је следећи: јавне куће би постепено, требало сасвим укинути, а проститутке у међувремену подвргнути јачој полицијској контроли. Овај предлог био је међутим неостварљив, услед недовољног броја спремних и образованих нижих полицијских чиновника.¹¹² Посебни надзорни органи, који би у име власти ослушкивали ритам престоничког живота, иако већ дуго у плану, још увек нису постојали.¹¹³ Уз то, било би не само неизводљиво већ и смешно, држати на оку

107 Исто, дело, стр. 171, 186-188. У Београду 1900. године било је 12 јавних кућа, а 1908. тек 6.

108 Током последње деценије XIX века, предузете су енергичне мере у циљу сузбијања сифилиса и других полних болести у читавој Србији. Корак београдске полиције на сузбијању блуда у истом периоду, потребно је посматрати у том светлу. В. Кујунџић, нав. дело, стр. 28-32; В. Михаиловић, нав. дело, стр. 61-67, 72-75; М. Савићевић, нав. дело, стр. 142-143, П. Психановић, нав. дело, стр. 68-70.

109 М. Савићевић, нав. дело, стр. 172-174, 209. Цифру од 3.000 нелегалних проститутки коју износи Савићевић, треба узети као приближну. То би значило да је на око 30.000 материјално и полно способних београђана, долазило 3.000 „тајних“ блудница.

110 В. Кујунџић, нав. дело, стр. 32-33; М. Савићевић, нав. дело, стр. 211-218.

111 В. Кујунџић, нав. дело, стр. 25, 28-31.

112 Српски Архив за целокупно лекарство, XVI, Београд 1910, стр. 225-226.

свакодневицу неколико хиљада жена. Крајем прве деценије XX века, у борби против престоничке проституције недостајало је не само новца и енергије, већ и свежих идеја. У том тренутку, игра надмудривања између српске државе и проститутки нагло се ближила крају. Талас Балканских ратова је уздрмао, а Први светски рат коначно срушио столетну кућу београдског блуда, али убрзо по доласку Аустријанаца стари темељи су проширени и изградња почиње изнова.

Summary

Vladimir Jovanović

Prostitution in Belgrade in the 19th Century

During the 19th century prostitution in Belgrade existed under constantly changing social and political circumstances. The problem of prostitution dates back to the Turkish occupation. However, in the second part of the 19th century it was „modernized” by gaining some of the European features of the phenomenon. Various legal acts enable to get on insight into the stand of Serbian authorities towards the problem. Several years after the Great Crisis Serbian Government issued the first legal acts on regulation of prostitution. Within the complex moral system of Serbian society at the end of the 19th century control of prostitution established by the authorities 20 years before, became less effective. The system of brothels gradually disintegrated, which resulted in individual prostitution, often disguised by other professions. This process, which the government was trying to control by various measures, was abruptly brought to an end in 1912 with the beginning of the Balkan.

Стефан Дечев

32.019.5(497.2):656.2

Комуникације, политика и јавно мњење у Бугарској током 80-тих и 90-тих година прошлог века

Апстракт: Раду је посвећен истраживањима саобраћаја, комуникација, путне и железничке мреже, и њиховом утицају на развој политичког живота, и формирање јавног мњења у кнежевини Бугарској, током последњих деценија прошлог века.

У лето 1883, чешки историчар и председник Научног савета при Министарству просвете кнежевине Бугарске¹, Константин Јиречек, пропутовао је Родопима. Од 4. до 14. августа² он је обишао Перуштицу, Устина, Кричим, Брацигово, Пенштеру, Батак, Чепино и села: Ракитово, Бању, Каменицу, Костангово, Дорково и Црну.³ У опису тог путовања, он не спомиње да је са месним становништвом и „првацима” водио разговоре о текућим политичким догађајима, или о свежим вестима које су у тај планински крај пристигле. Од Родоп до Пазарџика, и од Пазарџика до Софије, чешки научник није наишао на одјек савремених политичких збивања, која су се одвијала у бугарској престоници или у Пловдиву. У родопским планинама још нису чули да се вођа Либералне партије вратио из интернације у Враци, нити за распу између кнеза Александра I Батенберга и руских генерала Л. Н. Соболева и А. Каулбарса. Нема ни података из Пловдива, о политичком животу у аутономној области Источној Румелији. Јиречек је опазио супротност између ове неупућености, и ритма софијског „политичког света” где царују „узаврелост”, „утицај јавног мњења”, „разговори и комбинације”.⁴

Од 23. августа 1883, у друштву службеника бугарске владе, геолога Георги Златарског, Јиречек је припремао ново путовање по југозападним пределима Бугарског кнежевства, ка Цариграду, Трну, Брезнику, Радомиру, Тустендилу,

113 В. Лазаревић, Пријављивање становништва код полицијских и општинских власних и његов значај с нарочитим погледом на београдску полицију, Београд 1908, стр. 97-115.

1 Чланак је заснован на саопштењу, одржаном 28. фебруара 1998. године у Петричу, на конференцији „Балкан и море - поруке временима и поколењима”, у организацији Међународног универзитетског семинара за балканска истраживања и специјализације, при Југозападном универзитету „Неофит Рилски” из Благоевграда.

2 Сви датуми преузети од Јиречека, дати су по новом календару.

3 К. Јиречек, *Путувањем по Бугарија*, приредили Е. Бужашки и В. Велков, Софија 1974, стр. 488-541.

4 Исто, стр. 543.

У недостатку аутомобила и велосипеда, а коначно и железничке мреже, Османска империја је Кнежевину оставила само неколико путева, изграђених за стратешке потребе, и коришћених за војне покрете и пренос поште. Ти путеви међусобно су везивали значајније градове, али је њихов број био недовољан.²⁶ На самом почетку проучаваног периода, Кнежевина је располагала једином железничком линијом: Русе-Каспичан-Варна; Белово-Мустафа Паша (данас Свиленград) -турска граница. На Бугарској било је да изгради одсек: Вакарел-Белово-Цариброд (данас Димитровград), који би је повезао са српским железницама, и линију Трново сејмен (данас Симеоновград) -Нова Загора-Јамбол. Током јуна 1888, завршена је линија: српска граница-Цариброд-Софија-Вакарел, којом су возови ишли само уторком, четвртом и суботом. Линија Вакарел-Белово отворена је јула 1888, а Јамбол-Бургас маја 1890. Њоме је овај приморски град повезан са престоницом. Пруга Софија-Перник, отворена је 1893. године.²⁷

Путовање возом међутим, још увек је било споро и скупо.²⁸ Од Пловдива до Трнова стизало се за отприлике 5 часова, до Харманлија за 7 до 8, а до Хибибчева (данас Љубимец) за 12.²⁹ Железнички пут од Пловдива до Јамбола трајао је око 10 часова.³⁰ Постављање нових деоница мењало је железнички ритам, па се од Софије до Цариграда или Беча,³¹ могло стићи за један дан, а до Пловдива за 8 часова.³² Ипак, и током 1890. године, путовање возом од Софије до Бургаса трајало је читав дан.³³ Низ значајних трговинских и административних центара током 80-тих и 90-тих година, и даље је био одсечен од железничке мреже. Још увек нису биле изграђене линије: Варна-Софија, Русе-Стара Загора, Лом-Софија, или Видин-Софија.³⁴ Упоредије ради, у то време у Европи се за један дан стизало од Београда преко Будимпеште до Беча, од Беча до Берлина, и од Берлина до Келна.³⁵

Већ је речено да су климатски услови стварали озбиљне потешкоће. Како су већину софијске елите чинили људи пореклом из унутрашњости, у случају смрти блиског рођака у зимском периоду, ни највиши државни чиновници нису

26 Н. Панчев, *Политичка и економска историја на железничките станици и линије војног у нас*, Софија 1930, стр. 102.

27 Детаљније о томе: И. Доросиев, *Елементарни познания по историја на железничките*, Софија 1925; *Историја на железничките*, Софија 1935; Л. Божков, нав. дело; Х. Станишев, *Историја на станициите и станициите в България од Освобождението до крај на 1939 г.*, Софија 1947; Н. Панчев, нав. дело; С. Симов, *Успехите и развојот на железничкото дело в царското и османското Освобождението до 1919 год.*, Софија 1921; Т. Цончев, *Материјали за историјата на българските пошти, телеграфи и телефони*, том I, Софија 1935.

28 Л. Божков, нав. дело, стр. 6-7.

29 К. Стоилов, *Дневник*, том I, стр. 453.

30 К. Иречек, нав. дело, стр. 730.

31 К. Стоилов, *Дневник*, том II, стр. 121, 125.

32 Исто, стр. 69, 132, 134.

33 Л. Божков, нав. дело, стр. 5-6.

34 Детаљније о томе И. Доросиев, нав. дело; *Историја на железничките*; Л. Божков, нав. дело; Х. Станишев, нав. дело; Н. Панчев, нав. дело; С. Симов, нав. дело; Т. Цончев, нав. дело.

35 К. Стоилов, нав. дело, стр. 43-45, 58, 88.

успевали да присуствују погребу, нити су полазили на пут. Такав је случај и са софијским управитељем Николом Обретеновом, који марта 1883. године није стигао у Русе, на сахрану своје мајке - познате баба Тонке Обретенове.³⁶ Из истих разлога, пре изградње железничке мреже, престоница је током зимских месеци често прекидала везе са осталим светом, пошто се до ломског пристаништа или до нишке железничке станице, колима обично путовало по 2 дана.³⁷ Пре железнице, чак и под повољним метеоролошким условима, од Софије до Београда стизало се за два дана, уз ноћење у Пироту или Нишу.³⁸

Нарочиту путну препреку представљала је Стара планина. Пут од Габрова преко превоја Шипка, до подбалканских предела трајао је читав дан, од раних јутарњих часова до касне вечери.³⁹ Од Златице до Етропола и Тетевена, северно од Балкана, стизало се за 4 до 5 часова, напорним и стрмим путем, који је током три зимска месеца био непроходан.⁴⁰ Од Дренова до Габрова, и од Габрова до Казанлук, стизало се за три дана.⁴¹ Чак ни међу многим већим градским центрима у земљи, није било нормалних комуникацијских веза.⁴²

II

Стање у коме се налазила путна мрежа, није могло да се не одрази на поштански саобраћај, а преко њега и на развој политичког живота и културе у Бугарској. Пренос новина и листова, држава је вршила средствима која су јој стајала на располагању: коњске запреге, курири (пешаци или коњаници), пароброди, железница. Постојале су и одређене поштанске линије, поверене појединим предузимачима према закону о јавној лицитацији. Новине су од Софије до Русе стизале (у најбољем случају) за 3 до 4 дана.⁴³ У зимским условима, када би се Дунав замрзао, новине су из Софије у Русе достављане путем: Орхана-Луковит-Плевен-Бјала, који је трајао и до једне седмице. Током лета, пошта је од Софије до Лом стизала за дан и по, обичном запрегом за 2 дана, а у оптималним условима за 17 часова.⁴⁴

Непосредно по ослобођењу, у Бугарској је постојала једна железничка пруга, Русе-Варна, и тек неколико редовних поштанских линија одржаваних два пут недељно: Софија-Орхание-Плевен-Трново-Русе-Варна; Софија-Берковица-Лом-Видин; Софија-Брезник-Трн; Софија-Радомир-Густендил-Дупница-Рилски

36 Н. Обретенов, нав. дело, стр. 325.

37 К. Иречек, нав. дело, стр. 104.

38 К. Стоилов, нав. дело, стр. 43, 58.

39 К. Стоилов, *Дневник*, том I, стр. 450.

40 К. Иречек, нав. дело, стр. 360-361.

41 К. Бозвелиев, *Моите спомени*, Софија 1993.

42 Н. Панчев, нав. дело, стр. 101.

43 Т. Ташев, *Животот на лейтенантот*, том III, Пловдив 1989, стр. 223; Х. Станишев, нав. дело, стр. 156-157.

44 Д. Ганчев, *Спомени 1864-1887*, Софија 1939, стр. 276-277; К. Стоилов, *Дневник*, том II, стр. 43, 160; К. Иречек, нав. дело, стр. 341.

манастир; и Софија-Цариброд. Превоз је вршен кочијама, уз смену коња на одређеним тачкама.

Посматрано у целини, путне руте у Северној Бугарској биле су нередовне, а цена поштанских услуга висока.⁴⁵ Поштански саобраћај одржаван је уобичајеним превозним средствима, а у време железнице зависио је од брзине воза, која није била велика.⁴⁶ У Јужној Бугарској, поштанске линије кретале су из различитих тачака железничке линије: Саранбеј (данас Септември) -Трново сејмен-Јамбол, а тек доцније Цариброд-Белово-Саранбеј, и коначно Јамбол-Бургас.⁴⁷ На локалној железничкој линији Трново сејмен, преко Нове Загоре за Јамбол, поштански воз саобраћао је три пут седмично.⁴⁸

На тај начин, листови који су доносили политичке новости, до читалаца су стизали са извесним закашњењем, што је давало посебан ритам политичком животу, и нарочит тон политичкој култури становништва. Карактеристично је да чак и у град какав је био Бургас, пристижу само стари бројеви новина, а градом се проноси мноштво гласина.⁴⁹ Спор пренос информација утицао је на брзину издавања локалних листова, чији се број, нарочито у време предизборних кампања, повећавао. Како је пред саме изборе било неизводљиво слати лист у удаљене пределе, садржај је био прилагођен потребама локалне публике. Примера ради, суботње издање престоничких новина (уочи недељних избора) намењено је софијском читатељу, а њихов основни циљ било је стицање његовог поверења, у последњем тренутку пред гласање.

Одседања и паузе по железничким чекаоницама и станицама биле су очајно дуге. Стога је железничка станица постала место на коме су се водиле политичке дебате, где су сукобљавана мишљења политички пробуженог становништва околних градова и села. Ту се могло чути и „шта има ново у свету“.⁵⁰

Много снажнија, била је политичка изолованост села. Недостатак удобног транспорта и лоши путеви, чинили су да је читав низ сеоских области у земљи, био одсечен од великих административних, трговачких и културних средишта, као и од политичких полемика које су тамо вођене. Дуги низ година у новој бугарској држави, везе између села одржаване су уобичајеним пољским путевима, чија је употребљивост непосредно зависила од метеоролошких услова и годишњих доба. Осим тога, постојала је читава група сеоских општина, које уопште нису имале путну везу са пијачним и пазарним средиштима.⁵¹

У оно време огромна већина сеоског становништва ретко је путовала, а максимално растојање које су превљивали, није премашивало 12 до 15 километара. Сељаци су углавном живели у свету своје породице, области, и месне општине, а не у свету националних и политичких питања. Недостатак времена,

45 Исто, стр. 156-157.

46 Т. Цончев, *Телеграфо-пощенско дело у нас и крийишкии срецу него*, Софија 1909, стр. 22; К. Иречек, нав. дело, стр. 155.

47 Т. Цончев, нав. дело, стр. 22; Л. Божков, нав. дело, стр. 118; Х. Станишев, нав. дело, стр. 156-257.

48 К. Иречек, нав. дело, стр. 732.

49 Исто, стр. 848.

50 Исто, стр. 731.

51 Н. Панчев, нав. дело, стр. 101.

али и жеље за читањем, слушањем, и размишљањем о политичким проблемима од националног значаја, стварало је врло мутну, нејасну, збркану, и упроштenu представу о партијама, њиховим програмима, и међусобним разликама - у много већој мери него код градског становништва. У неким областима није било чак ни таквих искривљених поимања, док је код већине сеоског света, слика о свету била врло скучена и оскудна. Проблеми високе дипломатије и политика великих сила, као и суштина међусобне борбе унутар бугарске политичке елите, били су потпуно страни већини сељана. Новости о догађајима из света политике, стизале су до изоловане сеоске периферије често у форми гласина. Чак ни администрација у тим областима, по читаву недељу не зна за новости из престонице и већих градова, нити за политичка дешавања, укључујући ту и промене владе.⁵²

Изолованост и висок степен неписмености сеоског становништва, маргинализовали су значај штампане речи, а градски листови ретко су допирали до унутрашњости. До 1895. године, када је на снагу ступио закон о међусеоској пошти, није било редовних сеоских линија нити је поштанска администрација контролисала рад локалних органа. Кореспонденција се одвијала преко среских управа.⁵³ Чак и у свиштовској области, где је међусеоска пошта била сразмерно добро уређена, а сеоски курири били писмени, промет поште од среске ка општинској управи и обратно, вршио се двапут седмично. При том, среске поштанске станице своју пошту нису поверавале сеоским куририма, већ су је сеоским општинама предавале преко среских управа, где се ова додатно задржавала.⁵⁴

У неким регионима, границе познатог света свршавале су се физичким границама њиховог окружења. Само су житељи одређених области и представници појединих група чешће путовали, и раскидали такве скучене представе, али њихов укупан број је безначајан.⁵⁵ У селима удаљеним од среских центара на пример, мноштво становника није ни одлазило на гласање. До изборног закона из 1889, који је организовао изборна тела и изван среских центара, многи сељани, да би испунили гласачко право, пешачили су 10 до 12 часова. Од 1889, та раздаљина је скраћена на 3-4 часа.⁵⁶

До сад изнета разматрања, нису у нескладу са бројним радовима из области политичке културе села, према којима је потребно са нарочитим опрезом користити оне изворе, које су оставили градски чиновници и посматрачи, какав је био и Јиречек. У таквом случају, о селу није говорио сам житељ већ странац, и његове културне представе. Такође је тачно да у традиционалним историјским изворима нема података, о ставу самих сељана према неком политичком питању, нити о сеоској политичкој култури која је најчешће усмена. Утицај на сеоско становништво, нису вршили само представници градске и сеоске елите, већ су

52 К. Иречек, нав. дело, стр. 879.

53 Л. Божков, нав. дело, стр. 122.

54 *Състѣиочнии в Свишовски окръг*, стр. 642-643.

55 Г. Георгиев, *Освобождението и ейникултурното развитие на български народ 1877-1900*, Софија 1979, стр. 207.

56 *Дневници (сѣенографски) на Пейшѣио обикновено народно събрание*. Трета редовна сесия XVIII заседание, стр. 209.

месне сеоске културе имале своје особене форме и ритам, настале под утицајем мукотрпне свакодневице и древних колективних ритуала. Веома често, спољном посматрачу реакције села биле су сасвим несхватљиве, а деликатне детаље значајне за разумевање целине, он није успевао да разазна. Непостојање политичких полемика какве су се водиле по градским кафанама, није међутим значило одсуство интереса за проблеме политичког карактера.

Политика је неоспорно била део сеоске културе, али на битно различит начин, што је у знатној мери била последица неразвијености средстава саобраћаја тог времена. То је један од чинилаца, који је одређивао различит садржај и ритам политичког живота села. Недостатак информација и споро кретање вести, стварали су равнодушност према питањима дневне политике у многим сеоским областима. Изолована од средишта политичког живота, села су у пријему информација често зависила од других, политички заинтересованих чинилаца. Осим изолованости и непостојања комуникација, непостојање јавног мњења у пуном смислу речи, последица је читавог низа фактора. Различит социјални хоризонт сељана, водио је стварању различитих политичких категорија којима је он баратао. Национална противречја и борбе, били су за њега апстрактни у поређењу са месним, видљивим и присутним сукобима и интересима. У том смислу, немогуће је говорити о политизацији у селу тог времена, на начин који је данас карактеристичан за градску политичку културу. У оквирима традиционалног друштва, мњење је у пуном смислу колективно, а не индивидуално грађен поглед на неко питање. Засновано најчешће на личним везама, мњење се углавном налазило под утицајем изговореног, а не написаног.

Са друге стране, не може се одрећи право оним историчарима, који сматрају да сеоска политика има своје засебне начине изражавања. У то време, неки традиционални културни обрасци користе се у нове политичке сврхе, а политичка пасивност и социјални конзервативизам, суштински сједињују сеоску изолованост и заосталост.

III

Низ догађаја модерног доба, Француска револуција, Наполеонови походи или Француско-пруски рат, представљали су победу оних који су вештије користили телеграф и пошту, и који су стекли контролу и надмоћ у области информација. Пре појаве телефона и ваздушне поште, телеграф је у друштвеном, привредном, и политичком животу, био од пресудне важности. Прва међуградска телефонска линија у Бугарској, отворена је између Софије и Пловдива 1892. године, у време Пловдивске земљорадничко-занатлијске изложбе, а друга је 1895. повезала престоницу и Русе.⁵⁷

Број телеграфско-поштанских станица у Бугарској био је недовољан, такве високе, а степен тачности и брзина извештавања ниски.⁵⁸ Почетком 1886. уједињена Бугарска имала је 97 телеграфско-поштанских станица.⁵⁹ Софија је ди-

57 Х. Станишев, нав. дело, стр. 167.

58 Детаљније о развоју телеграфских и поштанских станица тог периода вид. *Систематика за движењето и развојето на телеграфско-поштанската и телефонска служба за времето од 1886 до 1902 г. вклучително*, Софија 1903.

ректно телеграфски била повезана само са неколико окружних центара, док је са другим градовима саобраћала посредним путем. Чак ни између Софије и Варне није постојала директна телеграфска веза, већ је одржавана посредством телеграфске станице у граду Русе. Телеграфска веза међу самим окружним градовима, налазила се у још жалоснијем стању.

У то време, телеграфска станица и контрола над њом значила је и контролу над информацијом, на основу које је изграђивано јавно мњење и доношене политичке одлуке. Сама телеграфска станица била је извор власти, и исход борбе за њену контролу, какад је одлучивао победника.⁶⁰ После ослобођења Бугарске, број квалификованих људи способних да послуже као персонал телеграфских станица, био је недовољан. До средине осамдесетих година XIX века, начелници телеграфско-поштанских станица били су махом млађи људи,⁶¹ што је било од кључног значаја у светлу ондашњих политичких сукоба, и улоге јавног мњења у њима. Да би јавно мњење било створено, оно мора бити снабдевано информацијом, а при ондашњим условима вест је најбрже стижала путем телеграфа. У читавом низу ситуација, локални телеграфиста преузимао је улогу интерпретатора политичких збивања, најчешће у складу са схватањима радикалнијих струја унутар Либералне партије.

Сликовит пример из бугарске историје, који говори о важности информације преносене телеграфом, и о значају њеног тумачења, представљали су догађаји везани за преврат, који су 9. августа 1886. извели официри русофили, против кнеза Александра Батенберга. Наредног дана, водећи политичари земље који су се налазили ван престонице, нису били упућени у софијска дешавања, што је отежавало предузимање неких конкретних корака.⁶² Победа контрапреврата (снага верних кнезу Александру Батенбергу - прим. В. Ј.) била је у извесном смислу и победа млађег нараштаја, који је углавном контролисао телеграфске станице.

Изнети подаци, указују на значај географског фактора, метеоролошких услова, путног система и комуникација, у развоју ритма политичког живота и политичке културе друштва, у новој бугарској држави. Велике промене, изазване интензивним процесом модернизације у сфери комуникација, довеле су до врло уочљивих измена политичке културе становништва, током прве деценије XX века. Развој средстава комуникација, ширио је хоризонт политичких видика јавног мњења, и мењао његов карактер, ритам и својства политичког живота.

59 Т. Цончев, *Материјали за историјата на бугарскиот пошти*, стр. 97.

60 С. Радев, *Систематика на современна Бугарија*, том II, Софија 1990, стр. 22.

61 Х. Станишев, нав. дело, стр. 154, 156.

62 Р. Попов, *Бугарија на крвјопотоци. Рецензијата 1886-1887*, Софија 1991, стр. 22; С. Радев, нав. дело, стр. 22.

Summary

Stefan Dechev

Communication, politics and public opinion in Bulgaria in 1880-ies and 1890-ies

During the 1880-ies and the 90-ies, the effect of geographical, meteorological and technical factors on the development of political life in Bulgaria and forming of public opinion was undoubtedly significant. Rural and urban political life developed in different ways due to lack of good roads, railway and efficient communication system. Unlike the capital and several other cities as the centers of political activity, the rural, especially mountain regions in Bulgaria, had a much slower rhythm of political life. Belated information, conservatism and traditional way of thinking increased the contrast between political beliefs of the rural and urban environment. Regardless of the fact that importance of telegraph in control of political information in Bulgaria was recognised as early as the 1890-ies, the process of modernisation, improvement and mass utilization of technical means was applied to a greater extent only at the beginning of the 20th century.

Божича Младеновић

УДК 614.2 (497.11) "1916/1918"

Здравствене прилике у Београду од 1916. до 1918. године

Апстракт: У прилогу су приказане здравствене прилике у Београду за време аустроугарске окупације у Првом светском рату. Указано је на најчешће болести, услове и начин рада здравствених установа (болнице, санијетска служба, амбуланте и апотеке) и састав лекарског особља.

У јесен 1915. године војска Централних сила је у свом успешном продору наишла у Краљевини Србији на грађанско становништво у веома тешком здравственом стању. У ратним условима појавиле су се многе болести, које су се брзо шириле, често и у облику епидемија (пегави тифус, дизентерија, колера и друге болести). Будући да су у градским насељима Војно-генералног гувернмана живели заједно окупирано цивилно становништво и војници и чиновници Двојне монархије, окупациона власт је, пре свега због прагматичних разлога, била приморана да организује здравствену заштиту којом је обухваћено становништво упоредних друштава¹

У Београду, седишту Гувернмана, на почетку окупације здравствене прилике су биле веома лоше. О стању здравља градског становништва писао је штапски лекар аустроугарске војске др Франц Цинер. Он је забележио да је била раширена туберкулоза, „бич човјечанства“. Цинер је наилазио на случајеве врло тешке туберкулозе у кожи, жлездама, зглобима и костима. Као другу болест по броју оболелих, лекар је навео сифилис, истичући да је болешћу захваћено не само градско него и сеоско становништво у околини Београда, и при том напоменуо да за ту болест Срби могу да захвале својим савезницима Французима. Трећа болест био је пегави тифус. Изненађен бројем оболелих од наведених, а и других болести, др Франц Цинер је записао: „Тешко се може схва-

¹ У српској штампи у избеглиштву је забележено: „Првих дана по паду наше земље у ропство здравствено стање је било врло рђаво. То је долазило, једно, услед нередовних прилика које су биле овладале после повлачења наше војске, а друго, због тога што је народу оскудевала свака лекарска помоћ и нега, јер се непријатељ не хте смиловати ни на једно стање изнемоглих и оболелих наших људи. Доцније, кад су се прилике биле колико толико сталожиле и благодарећи живавости и челичности грађе нашега живља, стање се нешто мало поправило, али су болести у грудима узеле великога маха, и то поглавито због недовољне хране коју је непријатељ на све могуће начине одузимао од народа.“ (Ратни дневник, бр. 82, 23. март 1917, Стање српског живља у Србији у ропству.)

тити, како је поред оволиких зараза ово становништво ипак могло бити тако неоспорно храбро и способно за рат.”²

Услед тако алармантне ситуације, војна власт је почела да предузима одређене мере ради сузбијања разних болести. Прво су штампани плакати, у којима је београдском становништву објашњавано какве превентивне мере треба да предузима ради предупредивања болести. Наредбом од 19. фебруара 1916. године о отклањању и сузбијању заразних болести, одређене су болести које су се обавезно морале пријавити надлежним органима власти: колера азијатска, трбушни тифус, срдобоља, пегавац, повратна грозница, богиње, шарлах, дифтерија, епидемично кочење врата, лепра, грозница после порођаја, египатско запаљење очију (трахом), беснило или повреда од уједа беснилом оболелих животиња. У наредби, коју је потписао генерални гувернер Јохан гроф Салис-Севис, било је наглашено да у случају појаве неке болести, која изричито није наведена, под знацима и околностима који изазивају страховање да се може претворити у епидемију, војна власт може проширити списак болести које су се морале пријавити³. Власт је постепено у пролеће 1916. године почела да уводи обавезно вакцинасање против одређених болести. И поред предузетих мера, до неких видљивих резултата у превентиви и заштити здравља становништва дошло је тек половином године⁴.

У Војно-генералном гувернману здравствена заштита спровођена је помоћу разних здравствених установа: болница, амбуланти, приватних лекарских ординација. Лекови који су били неопходни током терапије набављани су у апотекама. У градовима, окружним и среским местима, а и у бањама и лечилиштима, постојале су болнице за цивиле и војнике. Војне болнице настале су углавном тако што су српске цивилне болнице проглашаване за војне. Болнице нису постојале ни у свим окружним центрима, па самим тим ни у свим градским насељима⁵. Понекад је део зграде војне болнице, са неколико соба, био уступан за лечење грађанског становништва, о чему сведоче извештаји настали у другој половини 1916. године. Болничко лечење коштало је три круне дневно. Уколико болесник или његова родбина нису имали новаца за лечење, плаћала је општина у којој је живео или надлежна окружна команда. У болницама је вођена евиденција болесника ради наплаћивања лечења, са подацима о имену, занимању и старости болесника, имену и занимању родитеља или супруга, трајању и цени болничког лечења. Болничке трошкове требало је надокнадити у року од осам до десет дана⁶. Наплаћивана је и посебна такса за негу и заштиту⁷.

2 Beogradske novine (dalje: B. N.), br. 240, 12. oktobar 1916, C. I kr. rezervna bolnica „Brno“ u Beogradu, 1.

3 Zbornik naredba carsko-kraljevske vojne vlasti u Srbiji 1916-1917-1918.

4 У Србији од 6. августа до 2. септембра није забележен ниједан случај колере. Од пегаваца је оболело шест особа, трбушног тифуса 167 особа, од којих 41 војних, 21 ратни заробљеник, а остали грађанског реда. У овом периоду наступило је повећање броја оболелих од полних болести. (V. N. br. 217, 19. septembar 1916, Zarazne bolesti u Srbiji, 2.)

5 У 1916. години болнице су радиле у следећим градовима: Београду, Чачку, Ивањици, Краљеву, Рашки, Горњем Милановцу, Аранђеловцу, Тополи, Крагујевцу, Јагодини, Брусу, Крушевцу, Шапцу, Пожеги, Ужицу, Ваљеву, Новом Пазару, Косовској Митровици и Пријеполу.

6 Arhiv Hrvatske, Zapovjedništvo okruga Kruševac, fasc. 1, izveštaj br. 206, Kruševac, 17. septembar 1916.

7 Архив Србије, Војно-генерални гувернман (даље: ВГГ), IV/3, Г. Милановац, 1. децембар 1916.

Важно је нагласити да су по прописима војне власти постојале две категорије болесника: болесници који су плаћали лекарске услуге и болесници који су се лечили бесплатно. Из предратног средњег слоја становништва већина није имала довољно новца да би могла да плати амбулантно, а нарочито болничко лечење. Отуда је окпациона власт и тој групи, осим сиромашних грађана који су се лечили о трошку општине, омогућила бесплатно амбулантно лечење. Припадници два друштва живели су на истом географском простору, и у интересу окупатора било је цивилно становништво буде доброг здравља.

Када је требало лечити цивиле у болницама, онда су из болница често апеловали да се на хоспитализацију упућују само најтежи случајеви⁸. Тај податак открива да су болнице биле у веома тешкој финансијској ситуацији и да су трошкови лечења били већи од вредности која је наплаћивана корисницима услуга. Такав однос власти према болесним грађанима утицало је на то да се јави сумња. Савременик је улогу болница оценио: „Болница је ту више ради угледа него ради искрености. Та лијечи све оне људе који се за сваку трицу могу убити, а и ово је само један начин убијања, хуманији.”⁹

У већим градским насељима, која су била седишта округа и срезова, радиле су амбуланте. Обично су њихов рад дотирале општине, а сиромашно грађанско становништво лечено је и у општинским амбулантама. У Београду је постојала си санитетска служба, а и приватне лекарске ординације, у којима се углавном лечило цивилно становништво.

Апотеке у Гувернману налазиле су се под управом Санитетског, односно IV одељења. По подацима пуковника Хуга Керхнавеа, шефа штаба генералног гувернера Адолфа фон Ремена, од 55 апотека, колико је пре рата постојало у аустроугарској окупационој зони, 36 није обновило рад¹⁰. За време окупације је, судећи по писању пуковника Керхнавеа, 19 апотека обновило рад, што представља мало више од трећине предратног броја. Ранији власници апотека су делом били у избеглиштву, а делом у интернацији. Војна управа је стога 2. фебруара 1916. године одлучу о преузимању апотека без власника¹¹.

У Директивама за политичку управу на простору Војно-генералног гувернмана у Србији детаљно је одређен састав лекарског особља. У војним болницама радили су аустроугарски војни лекари. У цивилним болницама, по правилу, српски лекари под контролом аустроугарских колега. Директивама је такође одређено да у сваком граду, који је био седиште округа, у амбуланти ради окружни лекар, а у седиштима срезова срески лекар. Ти лекари су радили као државни чиновници које је постављена на посао и отпуштала са посла, окружна команда. Грађанско становништво лечили су, значи, окружни и срески лекари српског порекла под контролом аустроугарских¹². Они су били обавезни да бе-

8 Исто, XX/174, 31. октобар 1916.

9 В. Krekić, *Kroz Srbiju i Rumuniju sa austrijskom vojskom 1916-1918*, Sarajevo 1919, 59.

10 H. Kerchnawe, „Die Militärverwaltung in Serbien”, у: *Die Militärverwaltung in den von den österreich-ungarischen Truppen besetzten Gebieten*, Wien 1928, 223.

11 АС, БГГ, IX/2.

12 „Српски лекари имају велики утицај на народ, па отуда њихов рад треба контролисати. Где се појави најмања политичка сумња, лекара треба одмах ухапсити и материјал доставити Гувернману”, одређено је у Директивама.

сплатно лече војнике и ратне заробљенике, учествују у раду судско-лекарских комисија, бесплатно прегледају лешеве и лече проститутке¹³, објаве сваки случај откривања инфективних обољења, надзиру спровођење дезинфекционих мера и бесплатно лече сиромашне у срезу. У амбулантима су запошљавани само они лекари за које се знало да нису били политички ангажовани, што је про- веравало Политичко одељење Гувермана. Свако запослење било је привремено и само у оним местима у којима је била смештена аустроугарска војска и где су могли да буду под надзором војних лекара¹⁴.

Број српских лекара за време окупације био је мали. По подацима савременице догађаја лекарке Славке Мијајловић, у два ратних година – 1914. и 1915. у Србији је само од заразе умрло 150 лекара, односно 35% од укупног броја¹⁵. Од оних који су остали у Србији део се бавио приватном праксом, а део је радио у систему здравствене заштите који је образовала војна власт. У последњој ратној години у Гуверману је радило више од 80 српских лекара¹⁶.

У Београду је за време окупације радило највише здравствених установа, пошто их је у српској престоници и пре рата било највише¹⁷. На почетку окупације радиле су две војне болнице, Брчко у Бирчаниној улици, и Брно, цивилна болница у Видинској улици, Гинеколошки завод, Душевна болница и Завод за глувонеми.

Већ у децембру 1915. године у Београдским новинама упозорено је становништво на одржавање хигијене и чистоће¹⁸ и дата су упуста о заштити од заразних болести¹⁹. Ради спречавања заразних болести, у 1916. години у општини

13 У Четвртог одељењу сматрали су да је бесплатан преглед проститутку врло важан за војну управу, јер ће се тиме заштитити здравље војника. (АС, ВГГ, IV/21.)

14 Direktive.

15 Славка Мијајловић, *Облаци над градом*, Београд 1953, 145.

16 В. Н. br. 29, 31. јануар 1918. У санитетској служби, 2.

17 Од 1878. године у Београду је радила Општа државна болница. Касније је отворен Дом за сумануте и Завод за глувонеми. У XX веку саграђена су следећа одељења при Општој болници: Одељење за женске болести и порођаје, Хируршко, Дечје заразно одељење и Грудно одељење. Од 1878. године у Београду је при Општој болници отворена прва јавна амбуланта. Лекари у овој „амбулаторији“ су, између осталих, били и др Лаза Лазаревић, др Јован Јовановић Змај, др Драга Љочић и др Марија Зиболд.

18 „Бјегунци, враћајући се у своје родно место Београд доносе из унутрашњости Србије зачетке многих болести као козиче, кolerу, пјегави тифус и трбушни тифус. Први заповјед, да се спречи даље ширење овакве епидемије је чистоћа. Тко у сваком погледу чистоћу држи, чува себе и своје од ових уништавајућих болести. Чистите ради тога улице, куће, пазите на чистоћу у кухињама. Пазите на чистоћу у заходима. /.../ Најважније је, да пазите на чистоћу тијела, да перете руке сапуном прије јела, да често мијенјате рубље и перете патос. Сирово воће не смије се јести. Пошто су гамад, особито уш пјегавог тифуса – пјегавог тифуса – треба особито пазити, да их се уништи. За пуцањство ће се уредити купке. У интересу је свакoга, да их употребити. Тко на себи или на својима запати гамад, нека се одмах добро окупа у купатилу. Ушљава одијела бити ће одмах очишћена. За употребу водених купки, имаду се сви, који имају ушљаву, дневно у 8 сати ујутро или у 2 сата по подне у купаони појавити. Отварање ове купаоне и место исте бити ће још оглашено. Напротив ће они, који се ове наредбе не буду држали и тиме своје и својих сродника и мјесто исте бити ће још оглашено. Овако ови болести извргавају, бити на одговорност позвани, односно строго кажњени, и то богатiji са 1.000 круна глобе и 14 дана затвора, сиротиња са 5 недеља затвора“ (В. Н. br. 2, 19. децембар 1915, Наредбе с. и кр. полицијног предсједништва у Београду, 3).

19 „Пошто су се у задње време у граду показала разне приљепиве болести дужност је свакoга поједине случајеве пријавити области, да се таким болесником може смјестити у болницу. Да се и неупућени подуче о појавима ових болести, објављује се:

Kolera

Човјек који је обolio од колере, најпачије бљује и имаде пролив. Нјегове очи су упале, боли га stomak, а у мишкима

града Београда било је организовано Санитетско одељење. Градски санитет установио је одељење за дезинфекцију старих ствари намењених продаји²⁰. У санитету су радила прво седморица²¹, а потом су запослена још тројица лекара, тако да их је укупно било десеторица: др Ђира Панић, В. Ђорђевић, М. Цермановић, С. Марковић, В. Димитријевић, Ј. Кујачић, М. Протић, Љ. Ђурић, Б. Пијаде и М. Миодраговић. Ради пружање лекарске помоћи, град је био најпре подељен на пет (26. јануара), а затим на седам лекарских рејона (7. априла). У сваком рејону радио је по један лекар који је бесплатно лечио сиромашне грађане када је био позиван болесниковој кући. Лекари су такође били обавезни да дежурају у општинској амбуланти од 10 до 12 сати пре и од четири до пет сати после подне. У току 1916. године лекарска помоћ у амбуланти пружена је 10.269 пута, а учињене су 2.632 посете код болесника у кући. Највише пута помоћ је пружена у јуну (2.359), а најмање у јануару (166)²².

У јулу исте године Гуверман је донео *Нацрт о уређењу и службеним односима у грађанским амбулантама у Београду*. Град је подељен на три среза, а у сваком су радила по три лекара. У првом срезу су лекарску службу обављали доктор Пантић (Саборна улица 77), др Селаковић (Кнеза Михаила 45), др Кушаковић (Кнежев споменик 1), у другом др Николић (Битољска 2), др Секулић (Таковска 37), др Викторовић (Теразије 28) и у трећем др Николић (Београдска 2), др Прендић (Краља Александра 64) и др Протић (Краља Милана 87)²³.

У току 1916. године Општински санитет извршио је 629 дезинфекције и то формалином 579, сумпором 24, креолином 25 и карболом једну. Ради побољшања квалитета исхране отворен је Завод за испитивање животних намирница, чији је управник био др Александар Зега. За контролу клада здраве стоке постављен је сточни лекар Алекса Поповић²⁴. По овим белешкама, у граду је 15.000 људи боловало од туберкулозе, а помоћи није било због слабе исхране и лоших стамбених услова²⁵. По подацима грчког лекара Наскидова, у граду је владала колера, а осим од разних болести, људи су често умирали и од глади²⁶.

Санитетско одељење Среске команде града Београда урадило је извештај о раду и здравственом стању у Београду у првој половини 1916. године. Саставни део извештаја чинила је и табела о броју умрлих у граду од почетка јануара од краја јуна 1916. године, чије смо податке преузели у целости.

се појављују грчеви. Телесни су отпаци слични млијеку од пиринча, дакле бјеласто рјетки.

Пјегави тифус

Пјегави тифус рада се и шири помоћу гамadi, у првом реду уш. Код пјегавог се тифуса показује највише висока грозница, очи су сјајне, језик сув и нагалан. На кожи, највише на длановима и подлактицама појављују се мале црвене пјеге. Уш се налазе у рубљу. У оба случаја ваља припазити, да се беспослени не залазе у куће, гдје би било болесних. Сваки се случај има пријавити редарствено-котарском заповједништву“ (В. Н. br. 3, 21. децембар 1915, Упута о приљепивим болестима, 3.)

20 В. Н. br. 21, 23. јануар 1917. Дезинфекција старих ствари.

21 Исто, br. 151, 15. јул 1917, 2.

22 Исто, br. 190, Rad beogradskog opštinskog odbora od 1. januara do 31. decembra 1916. godine.

23 Исто, br. 67, 20. april 1916, Rad gradskog saniteta.

24 Исто, br. 190, Rad beogradskog opštinskog odbora od 1. januara do 31. decembra 1916. godine.

25 Исто, 173.

26 Архив Србије, Министарство иностраних дела (даље: МИД), Политичко одељење, 1917, Срб., досије VI, фасц. X/489.

Табела 1: Број умрлих у првој половини 1916. године

МЕСЕЦ	БРОЈ УМРЛИХ	УМРЛИ ОД ТУБЕРКУЛОЗЕ
јануар	125	18 14,4%
фебруар	167	50 29,94%
март	212	68 31,07%
април	197	71 36,04%
мај	188	63 36,21%
јун	168	43 25,75%

Извор: АС, ВГГ, XX/384, 1916.

У првој половини 1916. године у Београду је морталитет био изузетно висок. За првих шест месеци умрло је 1.057 особа, највише од туберкулозе, 313 особа, односно око 30% од укупног броја умрлих.

Чиновници окупационе власти су више пута направили елаборате у којима су анализирали здравствено стање болесника Београда. Разлоге за велики број заразних болести налазили су у лошим животним условима. У анализама је посебно указивано на опасност од „вирулентних“ болести – колере, пегаве грознице, богиња, трбушног тифуса, дизентерије, запаљења слезине, паратифуса, шарлаха, дифтерије, трахома, заушки и лепре²⁷.

У 1916. години у Београду су лекари почели да отварају приватне ординације и приватна пракса постојала је до краја окупације. Доктор Букић Пијаде, лекар специјалиста за женске болести и порађаје, односно савременим језиком речено, специјалиста гинекологије и акушерства, први је отворио приватну ординацију у Коларчевој улици број 11²⁸.

У следећој, 1917. години у граду је, проширивањем и новим уређењем, отворено још неколико здравствених установа: Епидемијска болница, Приватни санаторијум за женске болести, Мобилни епидемијски сенаторијум, Зубна амбуланта, Завод за ортопедију и Завод за уништавање гамади²⁹. Без обзира на толики број здравствених установа, исте године је умрло 1.890 особа, 908 мушкараца и 982 жене, односно 4,2% предатног становништва града. Од заразних болести је умрло 138 особа³⁰. Највише умрлих је било у априлу (223, 95 мушкараца и 128 жена), августу (222, 98 мушкараца и 124 жене) и марту (208, 114 мушкараца и 94 жене). Најчешћи узрок смрти биле су, судећи по годишњем извештају Санитетског одељења Војно-генералног гувернаман за 1917. годину, срчане тебове (247), хроничне болести срца (131), запаљење плућа (113), артериосклероза (86), нефритис (71), инфаркт (68) и малигна неоплазма (48). Четири особе су себи одузеле живот, од тога три мушкарца и једна жена.

У табели која следи дат је број умрлих грађана Београда по полу у 1917. години. Пописани су умрли од седам болести: срчаних тебова, хроничних боле-

²⁷ АС, ВГГ, XX/384, 1916.

²⁸ В. Н. бр. 51, 4. април 1916, *Ljekarska vijest*.

²⁹ В. Н. бр. 88, 31. март 1917, из данашње Србије.

³⁰ АС, ВГГ, IV/24.

сти срца, запаљења плућа, артериосклерозе, нефритиса, различитих облика инфаркта и малигне неоплазме. Од четири болести: срчаних тебова, хроничних болести, срца, различитих облика инфаркта и малигне неоплазме, умрло је више жена. Од артериосклерозе је број умрлих био исти, а од две болести: запаљење плућа и нефритиса, умрло је више мушкараца.

Табела 2: Број умрлих по полу у 1917. години

ВРСТА БОЛЕСТИ	БРОЈ УМРЛИХ	УМРЛИ МУШКАРЦИ	УМРЛЕ ЖЕНЕ
Срчане тебове	247	111	136
Хроничне болести срца	131	59	72
Запаљење плућа	113	60	53
Артериосклероза	86	43	43
Нефритис	71	39	32
Разл. облици инфаркта	68	27	41
Малигна неоплазма	48	11	37

Извор: АС, ВГГ, IV/24.

У 1917. години су, по подацима статистичког извештаја, од заразних болести боловале 832 особе, од којих су 63 умрле, што представља 7,54% оболелих.

Ни у последњој ратној години није дошло до сузбијања болести. У граду је само у јуну 1918. године умрло 140 особа³¹. У јулу исте године било је и 118 смртних случајева³².

У Београду су у војним и цивилним болницама радили лекари из Аустроугарске и српски лекари. На списку направљеном у Војно-генералном гувернману налазе се имена 23 лекара, запослених у болницама Брчко, Брно и цивилној болници. У војној болници Брчко су, између осталих, радили Јозеф Цар, Тибор Салац, Бела Молнар, Франц Цеман и Паул Глазер. У болници Брно радили су Јулиус Зус, Артур Хелер, Паул Домотер и Ладислаус Матоли. У грађанској болници у Видинској улици су, по писању савременице, посао обављали српски лекари, који су допали ропства. За управника болнице постављен је потпуковник др Јован Данић, а за шефа Хируршког одељења др Живота Јанковић. На Интерном одељењу радили су др Ђира Панић и др Стева Вукотић³³. У граду је лекарску праксу, осим војних, обављало и 27 српских лекара³⁴. Радили су и школски лекари – др Јосип Марошевић као лекар децјег азила на Топчидеру

³¹ Од „заразних болести“ три особе, артериосклерозе 11, туберкулозе плућа 55, запаљења мозга пет, запаљења плућа пет, срчаних мана 12, запаљења бубрега три, катар црева шест, мождане капи четири, opakих изразштаја четири. (В. Н. бр. 202, 30. јул 1918, *Zdravstveno stanje stanovništva Beograda u julu 1918*, 2.)

³² Од тифуса је умрла једна особа, од дизентерије три, туберкулозе 41, од упале плућа 38, старачке изнемоглости пет, артериосклерозе шест, срчане мане 11, мождане капи седам и од злих изразштаја исти број. (В. Н. бр. 221, 17. август 1918, *Zdravstvene prilike stanovništva Beograda u julu 1918*, 2.)

³³ С. Михајловић, *нав. дело*, 142.

³⁴ АС, ВГГ, IV/8, Брошура-статистички годишњи извештај окружне команде града Београда за 1917. годину.

и Пољопривредне школе на Бањици³⁵, др Богослав Завађал, лекар за ученике Трговачке академије и др Наталија Николајевић-Давдовић лекар за ученице исте школе³⁶.

У Београду је постојало неколико апотека. Доктор Наскидов је сведочио да је у граду била поново отворена Кушаковићева апотека у којој су радили аустријски војни апотекари, а апотекар Сима Протић је извесно време радио у војној болници, па потом био интерниран³⁷. У апотекама које су поново отворене углавном су радили војни апотекари.

Војна власт је у окупираној области Србије развила својеврстан систем здравствене заштите којим је било обухваћено целокупно становништво како окупирани грађани тако и војници и чиновници Двојне монархије.

Недостатак новца условио је мали број здравствених установа. У Београду су радиле три болнице, две војне и једна цивилна и више амбуланти које су организоване у оквиру Санитетског одељења града. У граду је било и неколико апотека. Сиромашни грађани лечили су у општинским амбулантама о трошку општине. За већину цивила лечење је било скупо, па било оно болничко или амбулантно. Лекари су били војни (из Аустроугарске) и цивилни (углавном српски лекари) под контролом војних. Услед недостатка новца, било је недовољно медицинског особља, лекара и медицинских сестара. Недовољан број апотека и њихова лоша снабдевеност и недовољан број медицинског особља били су узрок немогућности да се за време окупације сузбију болести. Најчешће је становништво обољевало од туберкулозе, заразних и полних болести.

Без обзира на све што је окупациона власт учинила за очување здравља људи, може се сматрати да је то било недовољно. Број умрлих становника Београда за време окупације то најбоље показује.

Summary

Božica Mladenović

Health Control in Belgrade 1916-1918

The article includes an analysis of health protection system which existed in the Austro-Hungarian occupation zone in Serbia between 1916-1918. Belgrade with the largest number of medical care institutions, was the subject of analysis in which the author presented examples of day-to-day problems regarding control of a great number of diseases. That activity proved to be moderately effective due to the shortage on medical staff, medicines and financial support. Mortality rate during the occupation was extremely high owing to starvation on epidemics of contagious diseases spreading uncontrollably among the city population.

³⁵ Исто, VIII/600, 5. јун 1916, N 6591.

³⁶ Исто, XVII/629, 14. март 1918, Nr. 12.

³⁷ АС МИД, ПО, 1917, Срб., досије VI, фасц. X/489.

ИЗ ИСТРАЖИВАЊА RESEARCHES

Миле Бјелајац

УДК 316.662-058.833(497.11)“19”

Женидбе официра српске војске до 1881. године¹ (Слика на пресеку 1874. године)

Апстракт: У чланку се анализира пољитика женидби српских официра чији је циљ било подизање друштвеног положаја професионалних војника.

Официри и уговорна лица српске активне војске (нпр. лекари, ветеринари, апотекари) до Монденовог (пуковник Hipolit Mondain) закона из 1862. године и каснијег закона из 1872. године женили су се према обичајима свог времена и друштвеним приликама, где су они, мада малобројни, постајали друштвена елита. Закони, посебно онај из 1872. године (важио до 1899) који је забранио женидбе потпоручницима и поручницима, предвиђајући за изузетке позамашну кауцију, свакако су делом утицали на број ожењених официра и одабир младе пре ослободилачких ратова 1876-78. Како смо већ у ранијим нашим радовима шире писали о мотивима законодавца да неким забрани, („како би се посветили стручном усавршавању и сталешком дружељубљу“)², а другима чин женидбе услови имовинским ограничењима и друштвеном подобношћу младе (закони 1862. и 1872, те правило за извршење закона о женидби Ф. Но.212. од 23. јануара

¹ Овај рад је настао као допуна наших претходних: „Женидбе официра српске и југословенске војске 1881-1941. Планирано стварање елите“, *Годишњак за друштвену историју*, 2/1995. и „Официрска жена у Србији и Југославији 1862 - 1946“, *Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века*, 2, Београд 1998.

² Поред цитираног навода из Закона, наведимо цитат из елабората начелнику Главног генералштаба поводом питања слања официра на стручно усавршавање у иностранство (од неколико месеци до 2,5 године), који су потписали најеминентнији официри Генералштабног одељења 27. марта 1879: „Ови официри, који се шаљу на дуже време а нарочито на фронтну службу, не треба да су ожењени (курз. у ориг.), јер иначе били би изложени већем трошку и не би се могли много дружити са тамошњим официрима, а то би на сваки начин било штетно, јер дружећи се много са официрима, имали би прилику много што шта да сазнају и науче, што би им се иначе промакло...“ (Ратник, 1879, св. VII, с.49)

1873.), додајмо у овом прилогу нешто од накнадних упозорења министра војног свим командама и надлештвима по питању праксе одабира будућих супруга.³

„Прописано је да официри при тражењу коначног одобрења за женидбу, морају показати особу са којом желе ступити у брак. Ово је очигледно у цели (целу) предохране, да у друштво официрско не уђе, као жена једнога официра, женска, која по својим личним друштвеним односима или по гласу, што јој га фамилија ужива у јавном мњењу, неподноси за то. А шта би друго у редовним околностима била цел тражења коначног одобрења за женитбу код официра од капетана на више, који не полажу никакво материјално осигурање, ако не то. Па и без тога надлежна власт неби се могла разрешити од дужности, да се о томе стара, јер је она позвана, да води рачуна свуда и свакад, не само о части сваког појединог официра, него и нарочито о општој официрској части и да не да да је икад ико лакошћом својим, ма у чему и ма колико окаља. Ово мора бити брига не само највише управне власти, него и свију старешина војних, почев од непосредног па на више. Зато ће се од сада и они дужни бити да, при спровођу молби официрских за ступање у брак са наведеним особама, увек изјављују своје мњење, да ли то треба дозволити са обзиром на глас, што га која женска или њена породица ужива у грађанству, с наводом шта се све о њој зна, па било то отвореном или поверљивом преписком (...) Разуме се по себи, да сваки старешина и одговара за своје мњење и предлог, па зато нека се добро и извештава при томе.”

У српској војсци се до официрског чина могло стићи и преко каријере подофицира после положеног официрског испита. Када су женидбе у питању српски наредник није ни могао изаћи да полаже поменути испит, ако је био ожењен домаћицом сиромашног стања и без додатних прихода које је предвидео закон из 1872, што ће рећи да је било гаранција да уз потпорничку плату годишње остварује још 100 дуката ванредног прихода.⁴ Министар војни Јован Мишковић је у претходно цитираној наредби поново упозорио војне власти да строго прате ово ограничење за подофицире који се кандидују за официре.

Пре него што изложимо социјални профил официрских жена у овом најранијем периоду историје модерне српске војске, поновимо да је у периоду од 1862. до 1872. године важило материјално ограничење за официре од чина потпоручника до капетана I класе, односно претходно министрово одобрење, а да је после 1872. године важила забрана за прва два официрска чина уз предвиђање изузетака када је постојала адекватна материјална обезбеђеност будућих супружника. Од чина капетана навише, поред обавезног министровог одобрења, захтевала се друштвена подобност младе и њене фамилије како би се углед целог официрског кора држао на жељеној висини.

3 Министарство војно, Ф.Но 6759 од 22. јуна (4. јула) 1879, министар, потпуковник Јован Мишковић (Ратник, 1879, св. VII, Званични део, с.104-6.

4 Закон (чл.14) је забрањивао подофицирима и војницима да се жене, изнимно министар је могао одобрити (чл.15) да се могу женити ако имају блиску фамилију која ће их издржавати у случају да муж оде на поход или негде другде на службу. Могли су се женити и они који су поред плате могли да обезбеде 50 талира годишње. У случају испита за официрски чин морали су претходно задовољити чл.6, 7, 8. или 9. истог закона.

Социјални профил официрских жена до 1874.

Један фонд извора са досијеима активних официра и уговорних лица из 1874. и 1879. године омогућио нам је да готово у потпуности сагледамо социјално и географско порекло официрских жена, односно постотак ожењених у официрском кору у време пред ослободилачке ратове 1876-78. године.⁵

Активних официра је, према једном прегледу за 1874. годину, било 272.⁶ У грађи коју смо имали на располагању нашли смо податке за 236 официра и 33 лекара, ветеринара и апотекара. Осим за 25 официра, код свих осталих су у досијеа били унесени подаци о брачном стању и деци. Дакле могли бисмо рећи да је узорак више него репрезентативан и да се готово примакао целини појаве коју смо испитивали. Укупно је било 111 ожењених официра и 21 ожењен лекар и др. За наш узорак то представља 52,6 процената код официра и 63,6 процената код уговорних лица (лекара ...).

Већ тада, у трећој четвртини XIX века, официрска жена потиче из града или варошице, односно танког слоја грађанства у настајању. Располагали смо подацима о месту порекла младе за 103 брака (од 132, или 78%). Предњаче девојке из Београда (42%) као и у свим потоњим деценијама. Из ондашњег иностранства које је већ почињало на Сави, Дрини и Дунаву, али и на границама нишког округа и дела тимочке крајине, било је пореклом 15,5 процената удатих девојака. Само четири девојке су биле рођене на селу.

ГЕОГРАФСКО ПОРЕКЛО ОФИЦИРСКИХ ЖЕНА ДО 1874

Београд	44(42%)	Чачак	
Крагујевац	17(16,5%)	Кладово	1
Шабац	4	Књажевац	1
Параћин	4	Алексинач	1
Пожаревац	3	Врање	1
Ваљево	2	Аустроугарска	14(13,4)
Јагодина	2	Немачка	1
Ђуприја	2	Русија	1
село	4(3,8%)	УКУПНО	103

У исто време официри (међу њима и младожење) били су по месту рођења претежно варошка деца (59,5%). Предњачили су они из Београда (17,1% или 36). Поред Београђана у највећем проценту су били официри рођени у варошима ондашњег иностранства (18% или 38).

5 Архив Војноисторијског института (А VII), Пописник 17, к 19, 2/1-241. Укоричени досијеи за дејствилне артиљеријске, пешадијске, коњичке официре и војне лекаре, лекарске помоћнике, апотекаре, апотекарске помоћнике и марвене лекаре. Деловодник активних официра српске војске за 1879. од чина генерала до поручника.

6 Капетан А.Ј.М, Бројно стање дејствилних официра српске војске у прошлом XIX веку до 1900, Узданица, 1902, књ. III, св. VI, с.480.

МЕСТО РОЂЕЊА СРПСКИХ ОФИЦИРА ДО 1874.

С Р Б И Ј А		И Н О С Т Р А Н С Т В О	
Београд	36	Град	38
Крагујевац	14	Село	12
Шабац	6	Укупно	50
Остало	31		
Село	31		
Укупно	160		

Социјално порекло официрских супруга у том времену показује на извештај начин и структуру економске, а потом и статусне моћи ондашњег српског грађанства. Родитељи су у 52,9% случајева били самостални привредници, предузимачи или слободне професије, а остали државни службеници различитих категорија. Од тога из редова највиших државних службеника - председника владе, министара, државних саветника - 6,2% девојака. Супруга једног официра потицала је из владарског дома. За разлику од тадашњег социјалног порекла официрског кора, код кога смо евидентирали у 36,2% случајева сељачко занимање родитеља (66 у узорку од 182), код жена је тај проценат свега 1,7 или две породице.

СОЦИЈАЛНО ПОРЕКЛО СВИХ ОФИЦИРА И ОФИЦИРСКИХ ЖЕНА ДО 1874.

Занимање родитеља (стараоца)	официри	жене
Банкари (директори)	2	1
Предузимачи	/	1
Економи	1	/
Хотелијери	/	1
Трговци	26(14,2%)	46(40,7%)
Занатлије	24(13,2%)	10(8,8%)
Велепоседници	2	/
Тежаци	66(36,2%)	2(1,7%)
Председници влада, министри, начелници одељења	3	3
Државни саветници	2	4
Окружни начелници	2	4
Срески начелници	6	3
Чланови Главне контроле	1	4
Управници вароши и председници општина	5	2
Државни чиновници	8	6
Судије	8(4,4%)	12(10,6%)
Адвокати	1	1
Лекари	1	2
Високи официри	/	2
Нижњи официри	4	2

Занимање родитеља (стараоца)	официри	жене
Војни чиновници и уговорна лица	5	1
Директори и надзорници у просвети	1	/
Професори Велике школе	/	1
Професори средњих школа	/	2
Учитељи	1	/
Духовна лица (свештена)	3	2
Остали	11	1
УКУПНО	182(100%)	113(100%)

Ако упоредимо показатеље до 1880. године или пресек стања 1874. године са трендовима до краја века или касније до 1914. године, примећујемо да се одржао висок проценат девојака из трговачких и занатских породица. На подједнаком нивоу остао је проценат из службеничких породица. У односу на тај први период повећао се знатно проценат девојака од очеве из слободних професија (адвокати, лекари, апотекари), из породица официра, професора и др. У проценту је опао мада не у апсолутним бројевима број девојака из министарских, саветничких и судачких породица. До занемаривости је опао број девојака са села (са 1,7 на 0,17%). Скала занимања у потоњим деценијама је много разуженија што одговара укупној модернизацији српског друштва. Учешће кћери из, за српске прилике, најбогатијих или најугледнијих породица варијало је од 28,3% (1874)⁷ преко 25,03 (1881-1899) до 30,38% (1900-1914).

Summary

Mile Bjelajac

Mariages of Serbian army officers until 1881

The marriage of serbian officers in the 19. century was specified by differen laws (specialy by the 1872 law). The idea was to provide the social mobility. Mostly, serbian officers were of rurale origine, which is why the marriage policy amied at their linking with upper social classes.

7 Овде смо узели девојке из владарске куће (1), министарских и саветничких породица, кћери среских и окружних начелника, управника већих вароши, чланова и председника Главне контроле, председника или чланова апелационог суда, председника окружних судова, лекара, професора Високе школе, банкара, укупно 32. Свакако да је међу трговачким породицама било изузетно богатих, али због одсуства специфичних података нисмо их са сигурношћу могли укључити у претходну групу. Ово треба имати у виду и претпоставити да је проценат девојака из најугледнијих и најбогатијих кућа сигурно био већи.

Отпуштање Јевреја службеника Општег југословенског банкарског друштва а.д. 1940. године

Апстракт: У Краљевини Југославији је отпуштање Јевреја из немачких фирми постало пракса још 1938. године. Овај чланак посвећен је једној, по својој суштини сличној појави, с тим што је реч о установи која је, према свим тада важећим законима Краљевине, била југословенска.

Од доласка националсоцијалиста на власт у Немачкој 1933. године антисемитизам се ширио европским државама управо онако како се ширио немачки привредни, културни, политички и војни утицај. Велики таласи јеврејских избеглица из Немачке, а касније и Аустрије и Судетске области, сливали су се у годинама после 1933. и ка југословенским границама. Та избегличка плина носила је са собом опасност не само угрожавања спољнополитичких настојања југословенских власти да успостави и одржи добре односе са моћним суседима попут фашистичке Италије и од аншлуса 1938. године и Трећег рајха, већ је носила и опасност од унутрашњих политичких проблема као што је било подстицање антисемитизма. И док је прва опасност већ у време владе Милана Стојадиновића успешно отклањана, друга је неминовно узимала све више маха, усрдно подстицана од извесних профашистичких и десничарских покрета и организација.¹

У раздобљу од 1938. до 1941. године филосемитски текстови, публикације и брошуре су због малог тиража и у већини случајева анонимности аутора, имали ограничен утицај на југословенско јавно мњење, док је много већи утицај имала антисемитска пропаганда, пошто су јој била доступна и новинска гласила као „Време” или „Балкан”. Уздржаност високотиражних листова „Политике” и „Правде” наметала је утисак југословенским Јеврејима да се налазе у држави која их сматра једним од својих важних унутрашњих политичких проблема.² У

¹ Милан Ристовић, „Југославија и јеврејске избеглице 1938–1941” у: *Историја XX века*, 1996, бр. 1, 21–41; Harriet Pass Freidenreich, *The Jews of Yugoslavia. A Quest for Community*, Philadelphia, 1979, 180.

² Наташа Ђука, „Антисемитизам и критика антисемитизма у београдској брошури 1933–1945”, у: *Годишњак за друштвену историју*, 1994, I, св. 3, 283–300; Небојша Поповић, *Јевреји у Србији 1918–1941*, Београд, 1997, 164–170.

позадини таквог стања био је велики немачки економски и политички утицај на званичну југословенску политику, који је крајем 1940. године довео, први пут у историји Краљевине Југославије, до увођења дискриминаторских мера према Јеврејима југословенским држављанима. Наиме, 5. октобра 1940. године Министарски савет је, без званичног образложења мотива, донео две антисемитске уредбе, од којих се првом практично забрањивало пословање свим велетрговинама животним намирницама ако су им власници или сувласници били Јевреји, док се другом уредбом уводио тзв. *numerus clausus*, којим се проценат јеврејских ученика и студената морао свести на ниво процентуалног јеврејског удела у укупном становништву.³

Три месеца пре доношења тих уредаба, Опште југословенско банкарско друштво А.Д. је без знања и одобрења југословенских власти отпустило око 40 својих службеника јеврејског порекла. Било је то прво масовно отпуштање Јевреја из једне, правно гледано, југословенске институције. Изузев симболичне манифестације струковне солидарности, оличене у једном протестном тексту Гласника Савеза банковних чиновника, тај догађај није имао готово никаквог одјека у тадашњој југословенској јавности.⁴ Разлог томе можда лежи и у самој историји те банке.

I

Опште југословенско банкарско друштво А.Д. основано је 29. децембра 1927. године, претварањем некадашње загребачке и београдске филијале бечке банке Wiener Bank-Verein у акционарско друштво домицилирано у Краљевини СХС.⁵ Реч је о томе да је југословенска државно-привредна политика двадесетих покушавала да разним мерама постигне контролу над установама страног капитала, које су, пошто им је централа била у иностранству, лако измицале тој контроли. Међутим, непостојање довољне акумулације код домаћих привредника и немогућност тада владајућих кругова да, услед познатих политичких прилика, са више енергије раде на привредној политици, довеле су до тога да су централе у иностранству с временом прибегле претварању својих филијала у самосталне „југословенске“ банке. Страни држављани су тако остајали власници новооснованих банака, односно акција.⁶

Управо такву судбину имале су загребачка и београдска филијала Wiener Bank-Verein, мада се у самом стању власништва догодила извесна промена. То није била последица привредне политика Краљевине СХС, већ новонасталих прилика у самој централни у Бечу, где је куповином знатног пакета акција један велики банкарски конзорцијум, на чијем се челу налазила белгијска банка So-

3 Harriet Pass Freidenreich, н.д., 239–242.

4 Види: *Гласник банкарских, осигуравајућих, трговачких и индустријских службеника*, Загреб, бр. 10, 11.9.1940.

5 Архив Југославије, Министарство трговине и индустрије (65), ф. 2111, досије Опште југословенског банкарског друштва а.д., ВИ бр. 5637, 29.12.1927.

6 Сергије Димитријевић, *Владавина страног капитала у бившој Југославији*, Београд, 1958, 2–11; *Исти, Привредни развој Југославије од 1918–1941*, Београд, 1962, 42; Институт за историјска питања, Елаборат о британском капиталу у Југославији 1918–1941, његова економска, политичка и обавештајна улога, Београд, 1951, 1–18.

cité Générale de Belgique, стекао право учествовања у оснивању Општег југословенског банкарског друштва. Остале чланице конзорцијума биле су: Banque Belge pour l'Étranger (филијала Société Générale de Belgique, која је због обима самосталних послова имала централу у Паризу и носила други назив), а и две швајцарске банке: Banque Commerciale de Bâle и Basler Handelsbank. У ту групу банака оснивача је преко Wiener Bank-Verein ушла и једна немачка банка: Deutsche Bank und Disconto Gesellschaft. Почетком тридесетих година, Banque Commerciale de Bâle учествује у фузији чешког Wiener Bank-Verein са Чешком Унион банком у Прагу, па преко ње у Опште југословенско банкарско друштво продире и чешки капитал.⁷ Године 1934. дошло је до нових промена у бечком банкарству, када је фузионисањем две некадашње банке: Österreichische Credit Anstalt für Handel und Gewerbe и Wiener Bank Verein, створена банка: Österreichische Creditanstalt-Wiener Bankverein. Credit Anstalt... банка је посредно, преко групе Rothschild била, у јаким везама са лондонским Ситијем, па је том фузијом у Опште југословенско банкарско друштво продро и британски капитал, који се и преко ње (бечким каналима) ангажовао у југословенској привреди.⁸ Све до 1938. године однос акционарског капитала изгледао је овако: 50,3% акција поседовала је Wiener Bank Verein, односно Österreichische Creditanstalt-Wiener Bankverein, 38,3% белгијска банка Société Générale de Belgique, односно Banque Belge pour l'Étranger, Basler Handelsbank 5,4% и Чешка Унион банка 40,0% акција.⁹

Основано као приватно акционарско друштво, Опште југословенско банкарско друштво подлежало је законским прописима о акционарским друштвима Краљевине СХС. Министарски савет је још у новембру 1919. године донео одлуку да сва акционарска друштва која се оснивају или своју делатност проширују на целу територију државе, морају имати одобрења Министарства трговине и индустрије.¹⁰ То министарство је давало и специјална одобрења у случајевима када се оснивају акционарска друштва која су афилијације страних предузећа или банака, односно када међу оснивачима има и страних држављана као што је био случај и са Општим југословенским банкарским друштвом.¹¹

На Предходном (оснивачком) Збору акционара који је одржан 10. фебруара 1928. године у Београду, утврђена су „Правила Општег југословенског банкарског друштва“, одобрена је оснивачка главница у висини од 100 милиона динара и изабрани су чланови Управног и Надзорног одбора. Какав је значај за стране улагаче било оснивање те банке, може се видети и по личностима које су ушле у прву поставу Управног одбора: Жорж Тенис, бивши белгијски министар председник, председник Међународне економске конференције у Женеви за 1927. годину и председник Међународне трговачке коморе; Пол Рамло, ге-

7 „Опште југословенско банкарско друштво и његова фамилија у усходејој линији“, у: „Анализа биланса“ додатак *Народном благостању*, II, 20, 17.5.1930, 87–89; и: „Опште југословенско банкарско друштво и његови заштитници из иностранства“, у: Исто, IV, 36, 3.9.1932, 267–275.

8 АЈ, Опште југословенско банкарско друштво А.Д. (151 – фонд у раду), интерни циркулар Дирекције банке у Београду, бр. 61, 30.6.1934; Институт за историјска питања, наведени елаборат, 104.

9 Милан Ристовић, *Немачки „Нови поредак“ и Југословенска Европа 1941/1942–1944/1945, Планови о будућности и пракса*, Београд, 1991, 240.

10 *Службене новине Краљевине СХС*, бр. 161, 13.12.1919.

11 Феликс Кохн, *Трговачки и правни лексикон*, Осиек, 1937, 16.

нерални директор и члан Управног одбора Banque Belge pour l'Etranger – Брисел; Анри Деве, члан Управног одбора Banque Belge pour l'Etranger – Брисел; Рихард Фанта, генерални конзул – Беч; Алфред Хајнсхајмер, директор Wiener Bank Verein – Беч; Оскар Полак, директор Wiener Bank Verein – Беч; др Макс Бругер, директор Banque Commerciale de Bale; Хуго Вајнбергер, директор Хрватске подружнице Wiener Bank Verein – Загреб; др Василије И. Јовановић, министар на располагању – Београд; др Владимир Ђорђевић, индустријалац – Београд; Никола Берковић, директор Земаљске банке за Босну и Херцеговину и председник Трговачке коморе – Сарајево; Владимир Арко, индустријалац и председник Трговачке и обртничке коморе – Загреб; др Милан Марић, председник „Англо-југословенског Петролејског Д.Д.” – Загреб; др Иво Бенкович, адвокат – Љубљана; др Иван Рибар, адвокат и Влајко Гођевац, трговац – Београд. Ништа мање значајна имена су се нашла у Надзорном одбору: Роберт Гед, генерални директор Banque Belge pour l'Etranger – Брисел; др Адолф Каниц директор Wiener Bank Verein – Беч; Јулиус Ингбер, генерални директор Wiener Bank Verein – Беч; Павле Мијатовић, адвокат – Београд; Фрањо Браум, генерални директор „Таника Д.Д. за прераду и промет производа од коже” – Загреб; Адолф барон Цувај, генерални секретар Трговачке и обртничке коморе – Загреб; Јован Крсмановић и Живко Богдановић, рентијери – Београд.¹²

Од укупно 18 страних представника који су од 1928. до 1940. године прошли кроз Управни одбор те банке, њих осморо били су Јевреји. Међу њима су и већ поменути: Рихард Фанта, у Управном одбору од 1928. до 1935. године, Алфред Хајнсхајмер, од 128. до 1936. године, Хуго Вајнбергер, од 1928. до 1933. године, Оскар Полак, 1928. и од 1937. до 1938. године, као и Голтиб Моравец, директор Чешке Унион банке, у Управном одбору од 1929. до 1933. године када га наслеђује други директор исте банке, Ото Фронд, до 1939. године; Алфред Шварц, директор Wiener Bank Verein 1929. и од 1934. до 1938. године и Едмунд Голдшмит генерални директор Banque Belge pour l'Etranger и представник страног капитала у Општем југословенском банкарском друштву од 1931. до 1939. године. У Надзорном одбору су у исто то време била три члана од укупно шест чланова страних представника: Јулиус Ингбер, од 1928. до 1932. године, др Адолф Каниц, од 1928. до 1939. и Јозеф Вајл, заменик директора Wiener Bank Verein од 1930. до 1935. године.¹³ У одборе су, као што се из поменутог списка види, сем странаца – правих власника, ушла и домаћа лица често називана и „штрומани”. Њима се додељивао извесан део акција због одржавања зборових акционари и због избора Управног и Надзорног одбора.¹⁴ То су биле личности са јаким везама и утицајем у државној управи, преко којих се одржавао контакт са најзначајнијим привредним и политичким чиниоцима у земљи. Међу најпознатијим штроманима у Општем југословенском банкарском друштву био је и Јеврејин др Милан Марић, члан Управе банке од 1928. до 1939. године, који је, осим што је био председник „Англо-југословенског Петролејског Д.Д.” у Загребу, био и сувласник познате југословенске фирме „Хинко Мајер и друг” и

12 АЈ – 151, записник са Претходног Збора акционара, 10.2.1928, са „Правилима” банке.

13 АЈ – 151, записници са Зборових акционара (I–X), од 1928. до 1940. године.

14 Владимир Розенберг, *Инострани капитал у југословенској привреди. У банкарству, индустрији, трговини, транспорту, осигурању и осталим гранама привредне делатности*, Београд, 1937, 5.

члан масонске ложе „Либертас” у Загребу. Услед растућег антисемитизма он је 1938. године, тада и у улози турског конзула у Загребу, прешао у хришћанство.¹⁵ Међу именима акционара са оснивачког збора посебно се издваја име адвоката Рафаила Финца, члана Ционистичког удружења Југославије од 1921. године, председника Београдских јеврејских општина за године 1920, 1922. и 1926, истакнутог функционера Савеза јеврејских вероисповедних општина Југославије и једног од оснивача бенеберитске ложе „Србија” 1911. године.¹⁶

II

У смислу чл. 35 „Правила Општег југословенског банкарског друштва”, која су прихваћена на оснивачком збору акционара у фебруару 1928. године, установљен је и правилник о служби намештеника те банке, који је, по мишљењу Савеза банковних чиновника Краљевине Југославије, био један од најстрожих таквих правилника у земљи.¹⁷ Разлог вероватно лежи у чињеници да су законски прописи Краљевине, који су се односили на „службопримце” у банкама и осигуравајућим друштвима, умногоме били повољнији, али да своју примену нису нашли у правилнику те банке.¹⁸ Према њиховој оцени, он углавном говори „... само о дужностима намештеника, док је једино њихово право – на мјесечну плату... У скоро сваком другом ретку правилника наилази се на ријечи намештеник је дужан или има дужност”.¹⁹ Да таква оцена није претерана, види се и из самих одредаба тога правилника. Тако се у параграфу 6 каже: „ако намештеник изостане ради болести, дужан је да се даде прегледати по званичном лијечнику”, док параграф 8 каже: „трајање и распоред радног времена одређује дирекција. Сваки намештеник је дужан, да према потреби такође и благоданом врши службу”. У том смислу посебно је занимљив параграф 11, у коме се каже: „сваки намештеник има прије него ли склопи брак, исходити приволу дирекције. Ова му се привола може ускратити само у случају, ако његови приходи недотјечу, да покрију трошкове сталезу примјереног кућанства”, док су према параграфу 19 сви намештеници Друштва подређени искључиво дисциплинској власти Дирекције.²⁰

Од 1928. до 1940. године број службеника у Општем југословенском банкарском друштву је од почетних 131, у време економске кризе, после редукције персонала, пао на само 95 запослених. Од 1935. до 1937. године број службеника се поново повећао до рекордних 144, да би 1940. године (пре отпуштања јеврејских службеника) запослених било скоро исто као и у години оснивања – 132. Све до 1938. завод у Загребу је запошљавао највећи број: од 99 службеника 1928. до 67 у 1938. години. Због уобичајене праксе честог премештања службе-

15 Hariet Pass Freidenreich, н.д., 110, 158.

16 Hariet Pass Freidenreich, н.д. и Небојша Поповић, н.д., на више места.

17 Види нап. бр. 4.

18 Службене новине Краљевине Југославије, Закон о радњама, бр. 62, 9.11.1931.

19 Види нап. бр. 4.

20 АЈ – 151, „Правилник о служби намештеника Општег југословенског банкарског друштва а.д. у смислу друштвених правила”.

ника из једне у другу филијалу, а услед немогућности увида у персоналне досијее завода у Загребу и филијале у Љубљани, број јеврејских службеника овде је само оквирно одређен на 35 у раздобљу од 1928. до 1940. године. Са сигурношћу је утврђено да је 11 јеврејских службеника, преузетих из „Хрватске подружнице“ Wiener Bank Verein у Загребу 1928. године, остало у овом заводу све до одлуке о отпуштању неаријевских службеника 1940. године. Међу њима најистакнутија личност био је Мавро Кандел, који је у тој „подружници“ био још од 1908. године. Након пензионисања Хуга Вајнбергера 1933. године, постављен је за директора овог завода.²¹ Од 1927. до 1930. године, он је био члан и благајник беневеритске ложе „Загреб“, а од 1935. године, оснивач и члан Велике југословенске ложе „Независтан орден Бен Берит“.²² Заменик директора овог завода такође је био Јеврејин Рудолф Маркус, који је ту дошао 1913. године, а и двојица прокуриста – др Едуард Мандолфо и Рудолф Вајл, први у „подружници“ од 1912, а други од 1921. године.²³

Ситуација око утврђивања броја јеврејских службеника у филијали Љубљана је још тежа. Тамо се укупан број службеника кретао од 8 запослених 1931. године, када је филијала основана, до 13 у 1938. години. На основу списка персонална банка, може се закључити да је повремено било јеврејских службеника, али да су они долазили из завода у Загребу и то на одређено време. Утврђено је да 1940. године, у време отпуштања неаријевских службеника из банке, у тој филијали није радио ниједан јеврејски службеник.²⁴

Што се завода у Београду и филијале у Новом Саду тиче, ту је ситуација око утврђивања броја јеврејских службеника другачија. У централу у Београду број запослених службеника кретао се од 69 – 1928. године до 46 – 1938. године. Ако се има у виду да је у време економске кризе и смањеног обима пословања банке, број запослених службеника у Београду био само 34, број од 46 запослених, заправо, представља благи пораст у односу на претходни период. Међу запосленим службеницима који су тада радили у београдском заводу, била 42 Јеврејина, од којих је 18 преузето из бивше филијале Wiener Bank Verein у Београду. До 1935. године је било запослено 15 јеврејских службеника, што значи нешто мање од половине укупног броја запослених. Тај однос је до 1938. године смањен на једну трећину што због премештања тих службеника у друге филијале, што због њиховог добровољног напуштања службе.²⁵ Дугогодишњи директор централе у Београду био је Јеврејин Давид Хохнер. Он је након завршетка Правног факултета у Београду 1913. године, радио као инспектор треће класе у Министарству трговине и индустрије. У децембру 1921. године подноси оставку и прелази у новоосновану филијалу Wiener Bank Verein у Београду. Још 1919. године он је, као један од оснивача, ушао у Привремени одбор Савеза јеврејских вероисповедних општина Југославије, чији је функционер остао све до 1940. године.²⁶ Његова „десна рука“ у централу у Београду био је др Жељко

21 АЈ – 151, грађа везана за персонал банке (1928–1940).

22 Hariet Pass Freidenreich, н.д., 123.

23 Види нап. бр. 21.

24 Исто.

25 АЈ – 151, персонални досијеи службеника завода у Београду и филијале у Новом Саду (1928–1940).

Полак, који је 1933. ту постављен за заменика директора. Након завршетка Правног факултета у Загребу 1916. године, па све до оснивања Општег југословенског банкарског друштва 1928. године, радио је у Српско-француској банци као прокуриста. У том заводу је дуго радио и Рафаило Алкалај, брат Арона Алкалаја, генералног секретара Државне хипотекарне банке и председнике Велике југословенске беневеритске ложе, а и Феликс Брамер-Марковић, син директора Прве српске земљорадничке банке, а касније директора дунавског кредитног завода у Београду. Све до 1932. године, један од заменика директора овде био је и Јеврејин Ладислав Шајбер, који је те године премештен у новосадску филијалу. О њему нема готово никаквих података сем што се зна да је у Новом Саду био и члан Надзорног одбора „Фабрике порцелана и мајолике Д.Д.“.²⁷

Филијала у Новом Саду је основана још 1929. године. Број службеника је ту углавном бележио пораст од 12 у години оснивања, до 21 – 1938. године. Број службеника јеврејског порекла кретао се око 17, с тим што их је најмање петоро 1929. године ту прешло из завода у Београду и Загребу. Занимљив је податак да су све до 1940. године Јевреји ту чинили половину од укупног броја запослених службеника.²⁸

Један од разлога за такву бројност јеврејских службеника свакако је и степен њихове образованости, а и знање страних језика. Више од половине укупног броја запослених Јевреја у Београду и Новом Саду (њих 28) говорило је два или више страних језика, а исти тај број је завршио трговачке академије, углавном у Земуну, Београду, Загребу или у Солуну, Бечу и Грацу, док је само њих 18 имало завршених 6 до 8 разреда гимназије или завршену средњу трговачку школу.²⁹

III

Једна од последица велике економске кризе између два светска рата било је и све интензивније окретање немачких индустријских кругова ка концепцији „великог привредног простора“ („Grossraumwirtschafts“), која је подразумевала освајање привредних позиција и стварање привредног монопола у земљама Средње и Југоисточне Европе, међу којима је Краљевина Југославија заузимала значајно место. Трећи рајх је управо у том контролисању привредног живота и развоја југоистока, уз елиминисање сваке конкуренције, видео успешан начин за успостављање и политичке доминације.³⁰ У лето 1936. године отпочело је деловање те нове привредне организације, а годину дана касније, из разговора министра привреде и председника Reichsbanke Хајлмара Шахта са белгијским банкарима, постало је јасно да је управо немачким банкама намењена улога и претходнице која отвара врата делотворнијем функционисању политичког при-

26 Исто и: Hariet Pass Freidenreich, н.д., 102; Небојша Поповић, н.д., 44.

27 Види нап. бр. 25.

28 Исто.

29 Исто.

30 Милан Ристовић, н.д., 10–46.

тиска и утицаја.³¹ У пракси се то могло видети одмах након прикључења Аустрије Трећем рајху 1938. године, када је сав капитал аустријских банака, па и онај Creditanstalt-Wiener Bankverein прешао у немачке руке, односно под контролу немачког концерна Deutsche Bank. Исту судбину је доживео и чешки капитал након разбијања Чехословачке, док се 1938. из Општег југословенског банкарског друштва повукао и британски капитал.³²

За немачке финансијске кругове је велики значај имала чињеница да је удео страног капитала у приватном банкарству Краљевине Југославије био толико велики (62%) да је могао да контролише државну кредитну политику.³³ Окупљени заједно са другим немачким и аустријским привредницима у посебни „Средњоевропски привредни савет“ („Mitteleuropäische Wirtschaftstag“ – MWT), у којем је све до 1941. године била концентрисана немачка привредна (и политичка) моћ, основали су 1936. године Југословенско-немачку трговачку комору. Њен основни циљ био је интензивирање немачког привредног продора у Југославију, уз истовремено организовање јаке привредне обавештајне службе.³⁴ Зато се исте године у Београду нашао Герингов специјални изасланик за југоисточну Европу Франц Нојхаузен, док је за председника коморе постављен Георг Саал. Први је ускоро ушао у Управни одбор, а други у Дирекцију Општег југословенског банкарског друштва. Заједно са једним од челника већ поменуте организације MWT Херманом Јозефом Абсом, одиграли су кључну улогу при преласку те банке под потпуну контролу немачког капитала.³⁵ Пошто је освајањем западноевропских држава током 1940. године под немачки утицај потпао и белгијски капитал, Société Générale de Belgique је била принуђена да своје већ смањено учешће од 37,5% акционарске главнице у Општем југословенском банкарском друштву пренесе на Creditanstalt-Wiener Bankverein, односно Deutsche Bank, чиме је задатак у потпуности био обављен и та банка постаје права немачка банка. Штавише, она је главни канал финансирања скоро свих немачких подухвата, па чак и оних који нису имали никакве привредне већ политичке и обавештајне циљеве. Југословенске власти су морале да прихвате чињеницу да је Опште југословенско банкарско друштво постало водећа немачка банка на Балкану, која је под својом контролом држала велике улоге у југословенској дрвној, текстилној и прехранбеној индустрији. Својим финансијским утицајем практично је вршила притисак на југословенске привреднике да се што интензивније повезују са фирмама на немачкој територији, чиме је истовремено подстицала даље јачање немачког утицаја. Тиме је и отпуштање јеврејских службеника из те банке било само питање времена.³⁶

31 Le Dr Schacht a Bruxelles y: *L'illustration*, бр. 4912, Париз, 24.4.1934, 435.

32 АЈ – 65 – 2111, копија акта бр. 1826, 13.11.1939. у којем Посланство КЈ у Лондону извештава МИП КЈ да је Опште југословенско банкарско друштво А.Д. у Енглеској стављено на „црну листу“ као непријатељска банка.

33 Сергије Димитријевић, *Страни капитал у привреди бивше Југославије*, Београд, 1952, 16.

34 Милан Ристовић, н.д., 116.

35 АЈ – 151, записници и извештаји са седница Управног одбора за пословну 1938. и 1939. годину; Државни секретаријат за унутрашње послове ФНРЈ, Управа државне безбедности, Књ. II, *Немачка обавештајна служба у сарајеву Југославији*, Београд, 1955, 32, 159–160.

36 Милан Ристовић, н.д., 232; АЈ – 151, види грађу Дирекције Општег југословенског банкарског друштва 1930–1940.

Управо онако како је капитал банака – оснивача Општег југословенског банкарског друштва од 1938. године долазио под немачку контролу, тако су и на положаје у Управном и Надзорном одбору полако долазили и њихови представници. Још исте године је, заједно са генералним директором Banque Belge pour l'Etranger – Едмундом Голдшмитом, за представника страног капитала био постављен и већ поменути Георг Саал, с тим што је услед промењеног односа Голдшмит био принуђен да се годину дана касније повуче из Управног одбора, заједно са још два преостала јеврејска члана: др Миланом Марићем и Оттом Фрондом. На њихово место дошли су Херман Јозеф Абс, као члан дирекције Deutsche Bank из Берлина, др Лудвиг Фришер, члан дирекције Creditanstalt-Wiener Bankverein из Беча и Франц Нојхаузен, као генерални конзул.³⁷ Њега је Инострана организација нацистичке странке још 1933. године одредила за свог повереника за Југославију са главним циљем прикупљања података о разним личностима и фирмама, а нарочито оним којим би немачко привредно вођство желело да ступи у везу. Управо захваљујући Нојхаузену и њему поверљивим људима, извршен је до 1940. године налог те организације о достављању списка свих Јевреја запослених у Општем југословенском банкарском друштву.³⁸ Већ средином исте године донета је и коначна одлука да се изврши „аризација персонала банке“ и то тако што би до 31. децембра 1940. године у служби остали само „аријски службеници“.³⁹ Та одлука која је очигледно донета у врховима државне управе Трећег рајха, била је предмет посебне расправе на XXIV седници Управног одбора банке 12. јула 1940. године. Наиме, у дневном реду седнице она се као таква ни не помиње, већ је уклопљена у тачку 2, као предлог да се од добити за пословну 1939. створи посебан резервни фонд – „у циљу покрића изванредних издатака у вези са редукцијом персонала који ће се закључити на овој седници“. На тај начин су југословенски чланови Управе – др Иво Бенковић, Никола Берковић, др Василије И. Јовановић, др Иван Рибар – били доведени пред свршен чин. Директор Земаљске банке за Босну и Херцеговину Никола Берковић је био једини који је тада покушао да за те службенике нешто учини, бар у смислу померања рока или спровођења једне либералније форме која би се огледала у добровољном иступању тих службеника до половине 1941. године. Он је посебно имао у виду чињеницу да је реч о знатном броју службеника и функционера, од којих се половина налазила у тој банци од самог њеног оснивања. Не добивши никакву подршку од других чланова Управе, на крају се и сам приклонио тој одлуци.⁴⁰

Само неколико дана касније о томе су усмено обавештени и сви службеници Општег југословенског банкарског друштва, а већ 30. јула 1940. у београдску дирекцију стигло је писмо службеника филијале Нови Сад извесног Ханса Прохаске, у коме их обавештава да је након посете директора Саала и разговора који је он водио са службеницима те филијале, тамо наступило „потпуно расуло“. Наиме, дан након Саалове посете, на одмор је отишао заменик

37 АЈ – 151, записници и извештаји са седница Управног одбора за пословну 1939. и 1940. годину.

38 Државни секретаријат за унутрашње послове ФНРЈ, Управа државне безбедности, Књ. II, н.д., Београд, 1955, 34–51.

39 Види нап. бр. 37.

40 АЈ – 151, записник са XXIV седнице Управног одбора, 12.7.1940.

директора и руководиоца те филијале Ладислав Шајбер, оставивши без икаквих инструкција свог заменика прокурису Мургиха. Остали јеврејски службеници (њих 10 од укупно 21 запосленог), ако нису следили Шајберов пример, трудили су се да „пасивном резистенцијом” онемогуће сваки даљи рад филијале. Није искључено да се слична ситуација догађала и у Загребу, где је тада било запослено 13 јеврејских сдлужбеника од укупно 56, али су зато неки од њих били на кључним позицијама: Мавро Кандел као директор, Рудолф Маркус као заменик директора, Рудолф Вајл и др Едуард Мандолфо као прокуристи и Александар Гутентаг као шеф одељења. У Београду је од укупно 51 запосленог било 16 службеника Јевреја, међу којима и директор Давид Хохнер, заменик директора др Жељко Полак, прокуриста Мајер Алкалај и шеф одељења Хајим Вдман. Овде је 20. јула 1940. године Дирекција, увођењем забране окупљања и задржавања службеника у просторијама банке након радног времена, настојала да спречи стварање околности сличних онима у филијали Нови Сад. Међутим, како је ситуација у банци постајала све компликованија и како се више нису могли обављати ни редовни послови, Управа је крајем јула одлучила да пред те службенике изађе с предлогом да ако то они сами желе, могу напустити службу и раније, с тим што ће редовно примати плату од децембра, да би затим добили право на отпремнину или откуп пензионих права, у зависности од тога да ли су та права стекли или не. Може се са сигурношћу рећи да је након овог обавештења, већ у прва три месеца највећи број јеврејских службеника напустио банку прихвативши понуђене услове. Како је у Београду и филијали у Новом Саду просечна старост јеврејских службеника била између 30 и 40 година док је само шест службеника било старо 40. и 54. године, право на пензију стекао је минимални број службеника. Неки од њих успели су да до краја 1940. године нађу нови посао, док је већина све до почетка рата, у априлу 1941. године и даље била без посла. Ипак, било је и службеника који су банку напустили после истека тога рока, што је био случај са др Жељком Полаком, који је изашао 31. марта 1941. године, а и са двојицом службеника филијале у Новом Саду, Имреом Мајером (изашао 3. априла 1941) и Армином Алтвером (1. јуна 1941).⁴¹ Разлог за то померање отказног рока од 3 до 6 месеци било је увођење „Уредбе о регулисању службених односа за случај позивања службопримца на војну дужност” од 10. августа 1940, према којој „позив службопримца на војну дужност... не прекида службени однос” (чл. 1), односно „ако се одлазак на војну дужност догодио после отказа службеног односа од стране службодавца, али пре истека отказног рока, овај отказ службе не важи” (чл. 5).⁴² Ови случајеви илуструју настојање Управе и Дирекције банке да се створи утисак уредног примењивања законских прописа Краљевине Југославије приликом спровођења одлуке о „рационализацији персонала банке”. Чак је 30. децембра 1940, на упорну интервенцију истог члана Управе Николе Берковића, Дирекција, у име „свих запослених”, упутила директорима Давиду Хохнеру и Мавру Канделу писмо захвалности за дугогодишњи беспрекоран, пожртвован и марљив рад, а и за допринос у унапређивању пословне политике те банке.⁴³

41 Види нап. бр. 21 и 25.

42 Службене новине Краљевине Југославије, бр. 182, 10.8.1940.

43 АЈ – 151, досије директора Давида Хохнера, 30.12.1940.

Примењивање законских прописа и само то писмо били су мала утеха за људе који су можда не својим капиталом, али свакако својим знањем и радом, чинили пуних дванаест година један од главних потпорних стубова Општег југословенског банкарског друштва. Њихово отпуштање из банке у лето 1940. године било је само наговештај много већих страха кроз које је тај народ у неким земљама европе већ пролазио и кроз које је тек требало да прође у годинама које су долазиле.

Summary

Vesna Aleksić

Dismissal of Jewish Employees from the Yugoslav General Banking Joint-Stock Company in 1940

Since 1938 Yugoslav Jews had the impression they lived in a country which considered them to be an interior political problem. This impression was reinforced by the anti-Semitic propaganda conducted in newspapers „Vreme,” and „The Balkans,” and the restraint reflected in „Politica,” and „Pravda,” newspapers with highest circulation. This was due the enormous economic and political influence which Germany had on the official Yugoslav policy and on 5 October 1940 (for the first time in the history of the Kingdom of Yugoslavia) resulted in discriminatory measures against Jews, Yugoslav nationals. Three months prior to issuing anti-Semitic decrees Yugoslav General Banking Joint-Stock Company, the bank with dominant German capital, without knowledge or approval of Yugoslav authorities, dismissed about 40 employees of Jewish origin among whom were several executives, deputy directors and procurers who had been for more than ten years main gateposts in the business policy of the bank. This was the first mass dismissal of Jews from a Yugoslav institution.

OPŠTE JUGOSLOVENSKO BANKARSKO DRUŠTVO A. D.

PRAVILNIK

o službi namještenika Opšteg Jugoslovenskog Bankarskog Društva a.d.
u smislu društvenih pravila (čl. 35 g/).

§ 1.

PISMO O NAMJEŠTENJU.

Svakom namješteniku izdaje se prigodom njegovog nastupa službe pismo o namještenju u obliku trgovačkog dopisa, u kojem su sadržani i uslovi službenog ugovora.

U koliko službeni odnos pojedinog namještenika ne bude uređen službenim ugovorom odnosno pismom o namještenju imade se isti prosudjivati isključivo po odnosnim zakonskim propisima kao: trgovački zakon, obrtni zakon, zakon o radnjama i po ovom pravilniku.

§ 2.

OPĆENITE DUŽNOSTI.

Nastupom službe kod Opšteg Jugoslovenskog Bankarskog Društva a. d. preuzima svaki namještenik obvezu, da svoj rad posveti isključivo interesima tog društva, te da povjerene mu poslove u smislu izdanih mu instrukcija i prema nalogima, koje će mu njegovi pretpostavljeni od slučaja do slučaja podjeljivati, obavlja točno, marno i uredno.

Pridržano je u svako doba i isključivo direkciji društva da odredi, u kojoj će se grani poslovne djelatnosti zavoda pojedini namještenici trajno ili prolazno zaposliti.

Predstojnici odjelenja imadu voditi brigu o tome, da podređeni im namještenici na način, koji se može u svako doba dokazati, budu obavješteni o sadanjim i budućim općenitim instrukcijama te o posebnim propisima za dotično odjelenje, koji su već zavedeni i koji će se u buduću zvesti. Njihova je također dužnost, da svojim podređenima dadu sva svrsishodna razjašnjenja i poduke i da strogo nadziru, da se sve instrukcije, nalozi i upute točno izvrše.

U ostalom je svaki namještenik dužan, da se po mogućnosti i sam postara, da sazna za sve propise, koji se odnose na njegovu službu.

Svaki je namještenik dužan, da sve općenite i posebne propise, koje je izdala direkcija ili po njoj na to ovlašteni organi, savjesno obdržaje te imade točno izvršivati sve službene naloge, koje će mu izdati njegov pretpostavljeni u okviru svog resora i djelokruga.

U pomanjkanju posebnih instrukcija imade namještenik da povjerene mu poslove obavlja onako, kako to narav posla i interes zavoda iziskuje te da, u koliko to stoji u njegovoj moći, unapredi interese društva i isto sačuva od štete.

Ako je koji namještenik u dvojbi ili sa sobom nije na čistu, da li je koji nalog ili uputa dana mu po njegovim pretpostavljenima dopustiva ili ispravna, to je ovlašten odnosno dužan, da u tom smjeru od direkcije zamoli uputu.

Namještenik ne smije primiti nikakav dar koji mu bude — izravno ili neizravno — ponudjen obzirom na njegov službovni rad, niti smije sebi ili svojim pribaviti odnosno osigurati ma kakove probitke ili koristi ni u kojoj god formi ili pod kojom god izlikom.

§ 3.

DUŽNOSTI ČUVANJA SLUŽBOVNE I POSLOVNE TAJNE.

Svi su namještenici dužni, da bezuslovno drže tajnim sve poslovne predmete, prilike i događaje, za koje saznadu u vršenju svoje službe ili obzirom na svoj službovni položaj.

Ova dužnost veže i one osobe, koje se više ne nalaze u službi društva. Svaka povreda dužnosti čuvanja službovne tajne kažnjiva je disciplinarno, u koliko ne postoji zakonski propis, koji je protivan obdržavanju ove dužnosti.

§ 4.

VLADANJE U SLUŽBI.

U saobraćaju sa strankama je namještenik dužan pokazati najveću susretljivost i uslužnost, ali u tom saobraćaju ne smije dati nikakvih saopćenja ili obavjesti poslovne prirode osim ako davanje ovakvih obavjesti spada u specijalne dužnosti po njegovom djelokrugu.

Ista dužnost susretljivosti i uslužnosti važi i za međusobni saobraćaj među namještenicima, a naročito se imadu sa poštovanjem susretati međusobno pretpostavljeni i podređeni.

Svakom je namješteniku slobodno, ako se kojom odredbom ili uputom svoga pretpostavljenoga smatra opterećenim, povređenim ili zapostavljenim, da zbog toga iznese svoju pretpostavku odnosno žalbu neposredno pred po redu višeg pretpostavljenog ili kod direkcije odnosno kod organa, koji je po direkciji na to ovlašten.

§ 5.

VLADANJE IZVAN SLUŽBE.

Svaka presuda i svako vladanje namještenika izvan službe, koje je kadro da uzdrma povjerenje u njegovu pouzdanost, tvori prekršaj službovne dužnosti.

Namještenicima nije dozvoljeno, da kontrahiraju dugove ili da kao jamci za treća lica preuzmu platežne obveze.

Namještenici, koji se usprkos toga upuste spram trećih lica u platežne ili jamčevne obveze, kojima ne mogu udovoljiti iz svoje imovine ili prihoda tako, da na temelju ovakvih postojećih potraživanja, njihova beriva kod društva potpadnu sudbenoj zabrani ili plienidbi, biti će po ravnateljstvu pozvani, da u roku, koji će im direkcija obzirom na konkretne prilike po svom rasudjenju staviti, dokažu, da su svoje vjerovnike podmirili. Ako dotični namještenik ovom pozivu u stavljenom mu roku ne udovolji ili ne dokaže, da je bez svoje krivice nesretnim slučajem došao u platežne neprilike, to može direkcija protiv njega disciplinarno postupati.

§ 6.

IZOSTAJANJE IZ SLUŽBE.

Ako je koji namještenik zbog bolesti ili prolazno iz drugih razloga zapriječen, da vrši svoju službu, to imade da ovu okolnost uz naznaku razloga bezodvlatno saopći predstojniku svoga odjelenja te na zahtjev dokazati na odgovarajući način zapriječenje. Namještenik, koji zbog bolesti izostane, dužan je, da se na nalog zavoda dađe po zavodskom liječniku liječnički pregledati.

§ 7.

PREDAJA UREDSKIH KLJUČEVA.

Namještenici jamče za pomno čuvanje predanih im ključeva. Namještenik, kojemu su povjereni ključevi na pohranu, imade u slučaju svojeg izostanka od službe usljed bolesti, dopusta ili zaprečenja iz drugih razloga, kao i u slučaju premještenja, ili na nalog direkcije uz potvrdu pravovremeno predati odnosno ključeve predstojniku svog odjelenja ili onom funkcionaru, koji je na primanje ključeva zvan temeljem specijalnih instrukcija i to tako, da se predusretne smetnji u poslovanju.

§ 8.

RADNO VRIJEME.

Trajanje i raspored radnog vremena određuje direkcija. Svaki je namještenik dužan, da prema potrebi također i blagdanom vrši službu.

§ 9.

UZGREDNO ZAPOSLENJE.

Nijedan namještenik ne smije bez pismene dozvole direkcije vršiti uzgredno zaposlenje ili zanimanje.

Dozvola izdana po direkciji može se po ovoj u svako doba opozvati: ako se uzgredno zanimanje namještenikovo protivi interesima društva; ako je isto makar samo djelomice zaprekom za izvršivanje dužnosti u zavodu; ako po svojoj prirodi i svojstvu krnji potpunu objektivnost namještenika u službi; ako to zanimanje dovodi do kojeg službenog čina namještenika bilo u njegovoj vlastitoj poslovnoj grani bilo u takovoj, koja je sa njegovom u vezi ili se na nju odnosi.

§ 10.

ZABRANA BURZOVNIH POSLOVA.

Spekulativni burzovni poslovi kao i drugi spekulativni poslovi za vlastiti ili za račun trećih lica, bilo u kojoj god formi kao i sudjelovanje kod ovakvih strogo su zabranjeni svim namještenicima društva.

§ 11.

SKLAPANJE BRAKA.

Svaki namještenik ima prije nego li sklopi brak ishoditi privolu direkcije. Ova mu se privola može uskratiti samo u slučaju, ako njegovi prihodi ne dotječu, da pokriju troškove staležu primjerenog kućanstva.

§ 12.

ADRESA STANA.

Svaki je namještenik dužan, da svoju adresu (stan) kao i izmjenu adrese prijavi personalnom odjelenju i predstojniku svog odjelenja. Isto tako ima sve promjene u svojim staleškim prilikama bezodvratno personalnom odjelenju pismeno prijaviti.

§ 13.

BERIVA.

Beriva se namještenicima isplaćuju mjesečno unapred. Trinajsta plaća dospjeva 24. decembra svake godine. Ako se službovni odnos razreši sa ma kojeg razloga tečajem jedne koledarske godine, to će se namješteniku odnosno njegovoj svojti prigodom razrešenja službovnog odnosa isplatiti odgovarajući dio trinajste plaće za faktično službovno vrijeme u dotičnoj godini.

§ 14.

POREZI NA BERIVA.

Društvo plaća za svoje namještenike (aktivne kao i penzionisane) sve poreze, namete i prireze, koji se propišu na njihova beriva.

Ako se beriva namještenika s razloga, jer isti pored beriva od društva ima još drugi prihod, oporezuju većom poreznom stopom nego li odgovara njegovim berivima kod društva, to ima dotičnik višak na porezu itd., iz vlastitih sredstava podmiriti.

§ 15.

OSIGURANJE PROTIV BOLESTI I KONTROLA OBOLJELIH.

Društvo nosi za svoje namještenike troškove zakonom propisanog osiguranja protiv bolesti. Potpore, što ih oboljeli namještenik dobiva u slučaju bolesti na temelju osiguranja proti bolesti, nesmiju se odbiti od njegovih beriva. Eventualna kontrola činovnika, koji su bolesti radi izostali od službe smije se vršiti samo po liječniku ili kojem činovniku, odnosno kod podvornika po drugom podvorniku.

§ 16.

PREDUJMOVI NA PLAĆE.

O podjeli beskatnatnih predujmova na beriva odlučuje direkcija. Predujmovi treba da se podjeljuju samo u osobito obzira vrijednim slučajevima i to najviše do iznosa tromjesečnih beriva te se imadu najdulje u 2 godine otplatiti.

§ 17.

DOPUSTI.

Trajanje i vrijeme dopusta za oporavak određuje direkcija.

§ 18.

OPSKRBNINA U SLUČAJU NESPOSObNOSTI ZA RAD I MIROVINA.

Pravo namještenika na opskrbninu u slučaju nesposobnosti za rad odnosno na mirovinu uređeno je po pravilima penzionog fonda.

§ 19.

DISCIPLINARNI RED.

Svi namještenici društva podređeni su isključivoj disciplinarnoj vlasti direkcije.

Neznatne prekršaje kazniti će direkcija usmenim opomenama ili pismenim ukorima.

Težje prekršaje kazniti će direkcija po postojećim zakonskim propisima (trg. zakon, obrtni zakon itd.)

§ 20.

Direkcija je ovlaštena, da namještenika od jednog zavoda odnosno podružnice, afilacije ili poduzeća, koje sa bankom stoji u poslovnoj vezi, dodijeli ili premjesti drugom zavodu odnosno podružnici, afilaciji ili poduzeću, koje sa bankom stoji u poslovnoj vezi, te je svaki namještenik dužan, da se takovom nalogu pokori. Putni troškovi i primjerene putne dnevnice će se dotičniku likvidirati. Namještenici, koji vode vlastito kućanstvo, imadu u slučaju premještenja pravo na selidbene troškove.

§ 21.

RAZREŠENJE SLUŽBOVNOG ODNOSA.

Službovni se odnos razrješava :

1. Smrću namještenika.
2. Dobrovoljnim istupom namještenika iz službe društva.
3. Otkazom službovnog odnosa sa strane društva u smislu postojećih zakonskih propisa.
4. Penzionisanjem na temelju pravila penzionog fonda.

Ovime se podvrgavam gornjim propisima ovog pravilnika o službi, te se obvezujem ove propise najtačnije izvršavati.

Belograd, dne *26. decembra* 19*88*

Frida Richter

Писац и његов министар Црњански и Стојадиновић – о једном необичном односу

Апстракт: Аутор се бави веома занимљивим односом између Милоша Црњанског, великог писца и једно време службеника при дворској Краљевине Југославије, и Милана Стојадиновића, једног од најистакнутијих политичара „прве“ Југославије. Њихов вишедеценијски контакт, сасвим неравноправан на ширем великом литерарном плану, добар је пример јако често инфериорности „посленика духа“ насрам предстваника власи и ошљиве моћи.

У богатој галерији ликова коју обилазимо читајући *Ембахде* Милоша Црњанског, портрет Милана Стојадиновића има сасвим особено место. Особеност тог приказа је и у простору који је Стојадиновићу посвећен, и у тоновима у којима је представљен „Стојадин“, како га Црњански у делу најчешће назива.¹ Ако опис Стојадиновићеве личности не надмашује напор уобичајен и за осликавање осталих из прве линије интересовања Црњанског, тумачења његове политике и проблемима око његовог пада са власти мемоариста је доделио доминантно место. Не само што се кроз читаво дело провлаче пишчева виђења и коментари о логици спољне политике какву је Стојадиновић водио (најчешће су то коментари нечијих коментара) већ је Црњански обрадио Стојадиновићеву појаву у политичком животу Југославије на један афирмативан, за *Ембахде* потпуно неуобичајен начин. Та необичност у третману Стојадиновића није остала усамљена само у мемоарима. Црњански је с њим имао један специфичан однос како у времену када је службовао и бивао му подређен на основу разлике у положају тако и у послератном добу, када, живећи своје емигрантске животе, писмено комуницирају на потезу Буенос Ајрес – Лондон. У животу Милоша Црњанског одржавање једног вишедеценијског контакта, при том контакта који је доследно остао потпуно несразмеран на штету великог писца, прави је куриозитет. Трагови тог односа сачувани су и у *Ембахадама*, и у извештајима

¹ Под *Ембахадама* се у овом раду подразумева оно издање које се прво могло подичити тим насловом, објављено у Београду 1983. године. У питању је издање „Нолита“, у оквиру *Сабраних дела Милоша Црњанског*. *Ембахе* су објављене у две књиге (*Ембахе I–III* и *Ембахе IV*).

које је чиновник Црњански слао лично Стојадиновићу, тадашњем председнику владе и министру спољних послова, и у њиховој послератној преписци.

*Ембахад*е пружају сведочанство о њиховом првом контакту. Годинама обележаван као Стојадиновићев човек, Црњански је имао потребу да, у мемоарима, демистификује нарочитост своје улоге у Стојадиновићевој политици.² Написаће да је по наређењу ишао на први сусрет са Стојадиновићем, кога, како каже, „... нисам познавао, кога, случајно, дотле, нисам никад био ни видео“.³ Било је то поткрај 1935. године, након именовања Црњанског за дописника Централног прес-бироа (ЦПБ) у Берлину. Стојадиновић, у складу с једном активном спољном политиком коју је повео, обављао је консултације и са званичним дописницима из иностранства. Нормално је што је тада берлинском дописнику обраћена нарочита пажња. Црњански је повукао доста занимљивих импресија са тог првог састанка и забележио их у мемоарима. Изван генерално повољног става према Стојадиновићевим политичким концепцијама, наилази се, у описима његових моралних особина и свакодневних манира, на препознатљив рецепт из *Ембахада*. Наиме, има и цинизма, и сарказма, јер, вели Црњански, није му било потребно много времена да закључи – „ми смо два света.“ Па ипак, Стојадиновић је једина особа из света политике с којом је Црњански упорно остајао у вези (кад је то било могуће) и чије политичке принципе је несумњиво ценио.

Тадашњи шеф владе је при првом сусрету описан као врло приступачна личност, самоувереног настука, која дописнику налаже опрез у раду који му предстоји. Тада је Црњански добио и један посебан задатак – писање извештаја лично председнику владе, а препоручено му је и да шаље дописе за лист *Време*, који је био један од пропагандних ослонаца председникове политике.⁴ Већ при том првом сусрету, Црњански је имао осећај да Стојадиновић носи са собом неку посебну атмосферу и да уноси један оригиналан дух за разлику од свих дотадашњих „величина“ из домаће политике (наравно, опет је у питању само осећај Црњанског, јер непосредних контаката с политичарима ранијих времена није ни имао). Да ли је већ тада писац изградио један нарочит поглед на шефа југословенске владе и, повремено, свог непосредног налогодавца, и то поглед који је више био одређен жељом Црњанског да пронађе политичку личност која ће деловати у складу с његовим идејним концепцијама?

Треба завирити у часопис *Идеје* и видети колико апотезе Црњански уноси у већину текстова о настрадалом краљу Александру и његовој мисији у стварању државе. Писао је тада афирмативно о званичној спољној политици, о системима међудржавне сарадње које је покојни краљ стварао или подстицао, а, пре свега, о политици упорног одржања мира.⁵ Можда је Црњански препознао у Стојадиновићу довољно снажну личност која је обећавала наставак државне политике на којој је краљ Александар истрајавао, а која је писцу била врло драга. Све то је непроверљиво, али није далеко од могућег, поготово што постоје мишље-

ња да је Стојадиновић још за живота Александра Карађорђевића показао блискост краљевим политичким гледиштима и наклоност систему неупадљиве монархидиктатуре.⁶ Можда је већ у том првом суочавању с јунаком својих мемоара „Стојадином“ Црњански дао некакав прећутни завет једној политичкој фигури у коју је желео да верује и каква је постојала више у пишчевим представама, а мање у стварности. Тај завет му је вероватно наложио и једно безостатно предавање обавези коју је од председника добио – да га лично обавештава о збивањима од важности у земљама у којима је службовао. Својом уобичајеном радиношћу и истрајношћу, он је ту обавезу сам проширивао пишући бројне дописе Стојадиновићу, који су својом исцрпношћу сигурно превазилази захтеве и најситничавијег трагача за информацијама.⁷

У складу са својом радозналешћу и опрезношћу, Црњански је редовно, у кругу добро обавештених пријатеља, прикупљао информације о својим претпостављенима. И у Стојадиновићевом случају је правио ту приватну анкету. Скоро по правилу он најпре консултује Слободана Јовановића, који је, несумњиво, био најисцрпнији извор биографских података тадашњег света⁸, а обратио се и Иви Андрићу, Стојадиновићевом заменику у ресору спољних послова. Иако му је Андрић скренуо пажњу да не узима превише озбиљно Стојадиновићев савет о писању тих интерних извештаја, јер ће то, у сваком случају проћи кроз много руку и вероватно до председника неће ни стићи, Црњански је свој додатни задатак схватио крајње озбиљно.⁹ То паралелно извештавање својих директно претпостављених и самог председника владе трајаће све до Стојадиновићевог силаска са власти, односно до почетка 1939. године. Доследан у својим лојалистичким начелима, Црњански те ванредне дописе сигурно није сматрао нерегуларном делатношћу, јер се обраћао самом епицентру власти. Уосталом, писац у мемоарима помиње да је и од министра Двора Антића добио налог да пише приватне извештаје који ће се прослеђивати кнезу Павлу.¹⁰

Црњански је надахнуто прихватио функцију председниковог личног информатора. О том допунском раду мемоариста нам није дао тачну представу, јер би вероватно много узалудног простора потрошио да оправда једну активност која се лако идентификује с некаквим закулисним, шпијунским радњама. У том делању, дописник сигурно није видео удаљавање од скрупула које налаже патриотизам. Напротив. У обраћању Стојадиновићу видео је много већу ширину за своје остварење као службеника, јер је у председнику владе највероватније гледао оличење оне снаге коју је прижељкивао, снаге која ће одржати континуитет државотворне идеје југословенског краља ујединитеља. Без обзира на

6 Т. Стојков, *Влада Милана Стојадиновића (1935–1937)*, Београд 1985, 20.

7 Ови извештаји су сачувани, у великом броју, у Збирци Милана Стојадиновића (ЗМС) у Архиву Југославије (АЈ). Како нису представљали званичне дописе, Црњански није нумерисао те пошиљке, па не знамо која је количина сачувана у иначе доста осакћајеном Стојадиновићевом фонду.

8 Црњански пише за Слободана Јовановића да је „...знао у Београду, свакога, као нека општа секаперса“ (*Ембахаде* I–III, 301). Многи у овој констатацији нису видели само опис чаршијског шампиона, већ и једну алузију која излази из оквира пристојног понашања.

9 *Ембахаде* I–III, 171; Миленко Поповић, помоћник Црњанског у време док је обављао службу дописника ЦПБ-а у Риму, 1938–1941, казује да је Андрић усмено скретао пажњу Црњанском да Стојадиновић иначе ништа не чита (М. Поповић, *Црњански између два света*, Београд 1984, 50–51).

10 *Ембахаде* I–III, 300. Нажалост, о овој активности Црњанског нема трагова у нашим архивима.

2 Народна библиотека Србије (НБС), Рукописна заоставштина Милоша Црњанског (Р-702/III/II), писмо Стојадиновићу од 24.11.1956. Црњански пише: „Кадгод је коме то требало нападао ме је, и денунцирао, као Стојадиновићевог 'фашисту'...“

3 *Ембахаде* I–III, 169.

4 Главни уредник *Времена* био је председников брат Драги Стојадиновић.

5 Већи број тих текстова штампан је у књизи М. Црњански, *Политички сисии*, Београд 1989.

то да ли је у питању била пишчева заблуда, он је остао доследан у својој уобразиљи – Стојадиновић је са власти оборен, стога се евентуални крах његове политике не може утврдити, као што је то потврђено за политику која га је збацила. Можда је у овом тумачењу бар део објашњења за посебну наклоност коју је Црњански толико дуго гајио према једном доста загонетном политичару какав је био Стојадиновић, и у периоду кад му је хијерархијски био подређен, али и у времену када те званичне зависности није било.

Црњански је у своје извештаје Стојадиновићу унео много енергије. Чини се много више но у акте које је слао Пресбируу по службеној дужности. У својим званичним дописима морао је да поштује одређена ограничења, а знао је да тим својим писањима даје врло скроман допринос у тадашњој поставци државног механизма, а и да се ти извештаји често занемарују и скоро редовно изузимају при састављању билтена. Од свог дописника централа је очекивала доста шематизовану новинарску обраду информација и подразумевало се да ти материјали не треба да садрже превише личних утисака, а камоли конкретних сугестија; дакле, свега оног чега је један Милош Црњански имао напретек (а и жељу да то испољи). Зато је своју амбицију донекле остваривао у тим личним контактима с председником владе. „Част ми је да Вам, у прилогу, пошљем неколико информација које нису за Централни пресбиру“, писаће Стојадиновићу у једном од тих ванредних писанија.¹¹ Та напомена сликовито дочарава дух извештаја у којима Црњански износи многе сопствене импресије које су, по његовом суду, важне за човека који је на челу државе. Писаће отворено, водиће рачуна о многим детаљима, имаће слободу да удели понеки савет. По сведочењу писца, Стојадиновић је тврдио да поштује „људе од пера“ иако га није занимала књижевност¹², па се тадашњем шефу југословенске владе, сасвим згодно, указала прилика да се богато окористи услугама једног од тих људи које поштује. У Црњанском је добио неуморног личног извештача и коментатора који при том остаје предалеко у поставци моћи и утицаја да би на било који начин икада могао да га угрози. Дакле, игра великих и малих шрафова није се мењала, а Црњански је добио прилику да проговара много слободније но у својој редовној активности и тако донекле пригуши своје незадовољство услед неиспољености. Предност у том незваничном послу била је тим већа што му је прилика за остварење пружио сам председник владе, указавши му тиме посебну част. У томе треба тражити синдром малог чиновника радије него синдром малог човека.

Из те смешне обавеза и части, коју је председник доделио нижем чиновнику, несумњиво већу корист, бар у практичном смислу, имао је надређени. Такав исход ће се понављати још много година касније, заправо важиће попут правила. То не треба да чуди, односно очекиван је резултат односа између једног „типичног сметењака свог доба“, како се Црњански сам називао, и једног првокласног прагматичног махера, какав је био Стојадиновић.

Црњански у *Ембахадама* сведочи, да је био учесник у неким мисијама, на личну Стојадиновићеву иницијативу, у којима службеник његовог ранга, по правилу, нема шта да тражи. Осим што му је био стални извештач, Црњански ће пратити премијера приликом његове посете Венецији, биће позван и на Блед,

11 АЈ, ЗМС (37), ф. 30–221, извештај Стојадиновићу од 15.5.1937.

12 *Ембахаде* I–III, 298.

да прати збивања око конференције Мале Антанте, биће у пратњи немачких новинара који су обилазили Југославију, јдини ће, осим секретара нашег берлинског посланства, знати за сусрет Стојадиновића и британског посланика, имаће прилику да чује од премијера нека његова становишта о унутрашњој политици (која, додуше, у мемоарима није препричао)... На једном месту ће записати: „Мене је, каткад, консултовао, и у стварима, које су биле ван надлежности, и круга рада, чиновника нижег ранга, у посланству.“¹³ Али за све то време, Црњански остаје на пристojној дистанци од главних токова за које само спрема аранжмане, али у њима не учествује, о којима може да даје савете, али они немају пресудан значај. Стојадиновић је добро осетио да је Црњански схватио своју активност у председничком интересу скоро као свој позив и да ће имати његову потпуну оданост и не смањујући провалију која их је делила. Штавише, југословенски „вођа“ је тражио вредног и савесног потрчка који ће неуморно јурцати за информацијама, детаљима, мирисима у ваздуху који најављују нова политичка гигања... У Милошу Црњанском нашао је и више од тога – човека који сва та открића уме још и стилски да обради.

Заиста, Стојадиновић је у Црњанском добио изванредан извор обавештења. Дописник је залазио и у највише војне и партијске кругове дотичних држава¹⁴ и ослушкивао многе сигнале и наговештаје које би чак било ризично слати Пресбируу – јер тиме улазе у званичну орбиту и постају опасне за самог дописника – али који су веома захвални за допринос председнику владе, уједно и министру спољних послова, дакле човеку који персонификује државну политику. У једном оглашавању, након повратка из Шпаније, Црњански шаље Стојадиновићу прецизан проспект догађања у грађанском рату.¹⁵ Ту се налазе детаљне информације о броју италијанских и немачких војника који ратују на страни генерала Франка, о количини страног ратног материјала (део тог материјала је успео да снимим и да те фотографије прокријумчари; Стојадиновићу их је послао као прилог уз писмо), о струјањима у врховној команди Франкове војске (у којој има пријатеља као главни извор вести) итд. У извештају има и јасно изражених предвиђања о исходу рата и конкретних сугестија за вођење југословенске политике према Шпанији. Председнику ће писати и о сукобу Нацистичке партије и дипломатских категорија у Министарству иностраних послова Немачке¹⁶, те о односу нациста с царском породицом и о најави њихове још немилосрдније борбе против цркве¹⁷. Све су то извештаји написани маштовитим стилем од уобичајених службених дописа, с доста занимљивих опсервација и с много мање наноса које налаже опрезност нижег чиновника. У каснија јављања из Рима, Црњански ће уносити и неке духовитости које сведоче о већој интимности у обраћању иако се доминантни тон никад неће променити¹⁸.

13 *Исто*, 416.

14 Од децембра 1935. до марта 1938. године Црњански је био дописник ЦПБ-а при нашем посланству у Берлину; на истом послу радиће у Риму од марта 1938. до априла 1941. године (о службовању Црњанског видети текст Миладина Милошевића „Да ли је Црњански био дипломата“, *Књижевност*, 5–6, Београд 1993, 393–409).

15 АЈ, ЗМС (37), ф. 30–221, извештај Стојадиновићу од 26.6.1937.

16 *Исто*, од априла 1937-ме (непотпун документ).

17 *Исто*, од 15.5.1937.

Црњански је годинама покушавао да добије некакво побољшање свог званичног статуса, али је Стојадиновић обично умео да заобиђе то питање или му је слао понеки лаконски одговор попут оног да код њега постоји подела људи на две групе – на оне које цени и не плаћа их, и на оне које не цени и не плаћа их. А Црњанског цени!¹⁸ Тај специфичан цинизам Стојадиновић ће демонстрирати много пута и у послератној кореспонденцији. А Црњански ће остајати довољно скрушен и, у неким формулацијама које је чувао само за Стојадиновића и које представљају наклон много дубљи и од најдрастичнијих хијерархијских захтева, чак понизан. „Молим Вас, врло поштовани Господине Претседниче, да примите изразе мога дубоког поштовања“, умео је тако, и то најчешће, да завршава писане пошљике за свог „Стојадина“. Нијансе у куртоазији не морају, иначе, ништа битно да оличавају, али у случају Милоша Црњанског изузетно су индикативне. Човек који је био спреман да зарати с читавим светом и због најмање ситнице, према Стојадиновићу је остајао благ и питом не само у периоду када друкчији није ни могао бити већ и много касније, кад је то могао, а због неких непријатних околности, и морао.

Ако је остао доследан у инфериорности коју је себи додатно наметао, Црњански је остао доследан и у марљивости с којом је приступао раду за свог председника. Знајући за његове политичке манире, вредно је проучавао тада најновију немачку технологију која је омогућавала пренос звука на даљину системом распоређених звучника, што је било идеално за преношење значајних говора и свакојаког пропагандног материјала и по провинцијским крајевима²⁰. Доласку Стојадиновића у Берлин Црњански је поклатио толику пажњу да је чак затражио неколико дана отпуста не би ли дошао у Београд и непосредно га информисао о детаљима на које треба да обрати пажњу.²¹ Та намера ревносног дописника вероватно није остварена, јер је сачуван, уочи самог доласка југословенског шефа владе, писмени извештај из Берлина, који задивљује колицином и детаљношћу информација и практичних савета²². На десет куцаних страна, Стојадиновићу је пружен увид у све финесе предстојећег протокола, дати су описи и коментари о свим најважнијим личностима из немачке политике с којима ће се срести, посебно подробно описан је Хитлер и његови уобичајени наступи. Ту осликава и немачку кругост при свечаностима, али и детињу радост при добијању и најскромнијих поклончића. На особен начин, Црњански довршава своју мисао о Хитлеровој премоћи у односу на војску: „Хитлер је Аустријанац и изгледа добар, али на крају он стално смрси конце овим Прусима.“ Председнику владе скренута је пажња и на Гебелса, чији је престиж био врло упадљив дописнику који, при том, жали што његов значај југословенска дипломатија није уочила раније. Занимљив је и опис разговора с нацистичким идео-

18 У допису Стојадиновићу из Рима, од 12.7.1938-е, Црњански пише: „У прилогу Вам достављам илустрацију гимнастичких вежби које су шефови партије ових дана морали да покажу пред Мусолинијем. Старече је скакао кроз ватру, а Алфиери преко бајонета. Замислите да Ви затражите тако што Спаха (југословенског министра – М.Б.)“ (АЈ, ЗМС (37), ф. 30–217).

19 М. Поповић, *Истио*, 31.

20 АЈ, ЗМС (37), ф. 30–221, извештај Стојадиновићу од 29.12.1936.

21 Исто, од 22.12.1937.

22 Исто, од 31.12.1937.

логом Розенбергом, који је, на изненађење Црњанског, имао веома позитивно мишљење о Словенима. Док се листа овај водич кроз немачке политичке биографије, откривају се и многи савети које је писац давао уз обавезне оградне типа „далеко је и помисао од мене да Вам даје савете, али...“

Тако је Црњански бдео, трчао, писао, бринуо се да је Стојадиновић добије праве информације и да се његов углед стално повећала у свету великих сила у којима је писац служио својој држави. Тај посао је обављао пожртвовано, јер је имао директан приступ особи коју није сматрао само за врховног носиоца власти, већ, можда, и за реинкарнацију једне политичке идеје. И у то време, и касније, док је писао мемоаре, Црњанском је била интригантнија наклоност којом га је Стојадиновић обасипао у време њиховог службовања. Писац ће то, у свом стилу, протумачити утицајем председникове супруге Аугусте, коју је Црњански очарао серијом предавања на „Коларцу“ које је држао тридесетих година²³. На основу те наклоности, успостављен је однос који је носио подразаумевајућу несразмеру између једног премијера и малог државног службеника, али и несразмеру у доприносима које су актери давали, мерено и апсолутним и релативним аршинима. Оно што је интригантније од наклоности коју је „главар“ имао за „потчињеног“, и коју је писац некако и тумачио, јесте наклоност тог чиновника према врховном политичару, која је преживела и њихово службовање, и њихове животе у отајдбини, и њихове могућности непосредног контакта. Том наклоношћу Црњански се, нажалост, није бавио. Бар засигурно није у *Ембахадама*. Слабост коју је испољавао у време службе, природна за поставку њихових положаја, која је Црњанског претварала у неуморног премијеровог обавештајца, у писца новинских чланака који носе тонове по жељи Стојадиновићевог слуха, у пропагатора председникове личности и политике²⁴, постала је пишчево трајно опредељење.

Након Другог светског рата, сваки од те двојице људи живи свој емигрантски живот. Црњански, уобичајено несналажљив у датим друштвеним околностима, у Лондону, у сталној оскудици. Стојадиновић, уобичајено спретан и прилагодљив, у Буенос Ајресу, где је био дугогодишњи директор познатог аргентинског листа *El Economista*, а једно време и финансијски саветник председника Перона. Нову фазу њиховог односа отворио је Црњански писмом које није сачувао у заоставштини, али постоји Стојадиновићев одговор, из августа 1952. године²⁵. Из њега сазнајемо да се Црњански пожалио свом фавориту на материјалну беду у коју је запао, да је рад да му се придружи у Аргентини, а бивши југословенски премијер, истрениран у држању довољне дистанце, жали што му је пријатељ допао „таке беде и невоље“ и што неће моћи много да помогне у његовом пребацивању у Аргентину („да се само раније јавио...“), али већ има сјајне замисли о томе како би се познати писац могао искористити („...да видимо

23 *Ембахаде* I–III, 170. Иначе, оваква тумачења и резони врло су карактеристични за *Ембахаде*. У ситним људским слабостима али, ређе, у депоима људске снаге, писац проналази изворе који стварају не само микро већ и макро амбијенте. Радије се бави карактерним финесима које задају токове и најкрупнијих историјских збивања, а мање проучава извесне каузалности у вези с њима.

24 М. Поповић (*Истио*, 46) сведочи о једној епизоди у Риму, када се Црњански вешто отарасио обавезе да угости Стојадиновићеву униформисану омладину. Како ту институцију није могао да поднесе, нашао је начин да обавезу, елегантно, пренесе на помоћника, а да се, при том, не замери премијеру.

25 НБС, Р-702/III/II, Стојадиновић Црњанском, 4.8.1952.

да ли бисте тако неки грош могли зарадити"). Понудио је свом некадашњем реденику посао који он проверено добро обавља – писање за лист *El Economista* и спремање материјала за мемоаре које је Стојадиновић тада почео да пише. Из редовне преписке наредних година сазнајемо да је писац прихватио сарадњу и то на себи својствен начин – с великим ангажовањем, педантношћу, вредноћом. Једно Стојадиновићево писмо²⁶ открива његово задовољство пробним текстом који је Црњански послао за аргентински лист („видим да старо перо није отупело...”), а у њему даје и упутство за физиономију чланака које ће писац поштовати у много наредних година („узмите теме економско-финансијске, али помешане са спољном или унутрашњом политиком Вел. Британије”). Али ту је уједно жаљење човека кога су савременици, по правилу, сматрали непревазиђеним финансијским мешетаром, што ће свом дописнику моћи да шаље свега 4 фунте по чланку. Несретном Црњанском је много значила и та понижавајућа цифра, којој недостаје бар једна нула, и он ће то прихватити и чак сведочити, у једном каснијем интервјуу, да му се материјални положај у Лондону побољшао откако је, 1952. постао дописник листа *El Economista*²⁷. Написаће Црњански, у наредних десетак година, око хиљаду чланака за гласило браће Стојадиновић (наиме, Драги Стојадиновић је био још оперативнији од брата у стварању листа), а уједно ће неуморно прекопавати британске архиве и достављати бившем премијеру гомилу изворног материјала за његове мемоаре.

Али апсурди у овом односу не би били тако упадљиви да се стално не повећавају. Милан Стојадиновић, тај господар практичног сналажења, који се Црњанском јавља и са скијања, или у паузи свог сликарског хобија, није сиромашном песнику редовно исплаћивао ни ону беду коју му је обећао. У једном писму,²⁸ намучени књижевник, који се свом недодирљивом пријатељу и тада обраћао са „Драги Господине Претседниче”, коначно проговара, с разумљивим незадовољством поводом несхватљивих околности, у којима је добио свега петињу своје једне зараде: „Толико сте таксирали мој рад за лист и наше пријатељство.(...) Ја не мислим у овом тренутку да наводим све оно што сам због пријатељства за Вас претрпео, годинама(...). Кад је тако, драги господине, не сматрам да и даље треба да будем поета у новчаним стварима, најмање са онима који према мени немају никаква или врло мала обзира.” А одговори ће стизати у Стојадиновићевом стилу. Ето, револуционарна збивања у Аргентини донела су и монетарни хаос, који је оштетио лист, а тиме и дописнике...²⁹ Читаће Црњански у тим писмима Стојадиновићеве опаске попут оне: „Изгледа ми да сте бољи песник, аутор и новинар, него ли businessman... још сте 'стара школа'”, или: „Право да вам кажем, господине Црњански, сувише сте песник!” Могло је и тако, шеретски, да се обраћа свом напаћеном поштоваоцу који је, повремено, прекидао сарадњу, водећи рачуна о достојанству, али јој се увек и враћао, и једино успевао разочарано да констатује: „Ја се томе нисам надао од једног Милана Стојадиновића.”³⁰

26 Исто, 29.9.1952.

27 К. Димитријевић, „Са Црњанским у Лондону”, у: *Време забрана, Сведочења значајних савременика*, Београд 1991, 196.

28 НБС, Р-702/III/II, Црњански Стојадиновићу, 18.2.1956.

29 Исто, серија Стојадиновићевих писама Црњанском из 1955. године.

После свих ових ујдурми из њиховог односа, још је чудније колико је пишчев „Стојадин” остао поштеђен у горкој и мрачној представи каква је књига *Ембахаде*. Штавише, толико много простора му је додељено, и то с циљем да се његова спољна политика одбрани од познатих оптужби. Превише снаге је уложио писац да одбрани човека којег је врло рано произвео, макар и погрешно, у носиоца једне мисије. Тако га је, изгледа, памтио током целог живота, што подсећа на ону навијачку страст која човеку не дозвољава да се упита вреди ли тањити нерве због неког клуба, јер за њега се определио одавно, у детињству. Тај човек га је, у својим мемоарима, почастио само једним освртом: „Међу најугледније сараднике *Времена*, који су знатно допринели угледу листа, спадао је наш познати књижевник и новинар, Милош Црњански, који је слао дописе из Берлина, а затим из Рима.”³¹

У *Ембахадама*, Црњански је био упоран у крстарењу по документима и навођењу доказа о томе да је Стојадиновићев политички курс био једини исправан и могућ, трудио се да покаже да ни клика која га је оборила није мењала генерални правац, али је то спроводила без достојанства, оповргавао је сва уобичајена тумачења пада његове владе, итд. На многим местима, оптуживаће тенденциозна тумачења докумената на Западу, а и сам није био имун на такве поступке. Велики комад *Ембахада* прогутате негирање свих постојећих верзија о скидању Стојадиновића са власти, а написао је и једно сажето, своје тумачење, које нам не оставља прилику за проверу, јер се, како пише, заснива на утиску који је Црњански понео након посете кнезу Павлу, коју је писац учинио уочи самог пада владе³². Читамо да је Стојадиновић смењен, јер је први намесник сматрао да је слабљење државног ауторитета мање зло од експлозије хрватског питања коју је кнез предвиђао³³. У томе је Црњански видео узроке не само пада владе него и катастрофе која је задесила Југославију³⁴.

Црњански је, можда, једино право разочарење у свог љубимца доживео баш кад је реч о његовом паду с власти. И то – због саме чињенице да га је пад задесио. Тај догађај се не може уклопити у онај критеријум који је Црњански изложио у својим политичким текстовима, а по којим је велика личност она која успева да оствари своју замисао³⁵. Умео је да бива заједљив када се дотицао личних слабости, како је то, иначе, радио у *Ембахадама*, па да примети како се бивши премијер и у приватним писмима потписивао као „др Милан Стојадиновић”, да региструје како сваку жену посматра испод ока, да нас подсети како се „Стојадин” није замонашио јер је био заљубљен у рођаку, итд. То су понеке, пецкавице ситнице, које само праве склад с тоновима *Ембахада* и мла

30 Исто, Црњански Стојадиновићу, 18.2.1956.

31 М. Стојадиновић, *Ни рај ни пакл*, Ријека 1970, 529.

32 *Ембахаде* I–III, 435.

33 *Исто*, 466.

34 Најутемељенију расправу о овом проблему написао је Душан Бибер (*О паду Стојадиновићеве владе*, Историја XX века. Зборник радова VII, 5–71). Иначе, занимљиво је да је Црњански, бавећи се овим питањем, користио књигу америчког историчара Хоптнера и добро проценио да је Хоптнер многе документе добио лично од кнеза Павла (о томе постоји податак у књизи Н. Балфур/Ц. Мекеј, *Кнез Павле Карађорђевић. Једна закаснела биографија*, Београд 1990, напомена на страни 201).

35 З. Аврамовић, „Значење историје”, *Књижевност*, 5–6, Београд 1993, 552.

су сметња једној генерално лепо извајаној скулптури, за коју је као модел послужио Милан Стојадиновић. И у мемоарима, и у писмима, и у извештајима, и у сусретима, Црњански и Стојадиновић су комуницирали са неких потпуно неравноправних нивоа, које није увек наметала логика датих околности.

Беше то необичан однос.

Summary

Marko Bulatović

A Writer and a Prime Minister

On the unusual relationship between Miloš Crnjanski and Milan Stojadinović

Miloš Crnjanski (1893–1977) was one of the most arresting Serbian writers. Between the two world wars he earned his living as a foreign correspondent of the Government Central Press Bureau. Although he was only a lower civil servant, Crnjanski had several official receptions at the office of Milan Stojadinović (1888–1961), then Yugoslav Prime Minister and Minister of Foreign Affairs. During their first meeting, Crnjanski was given some instructions for his service abroad, but he was also given an additional task – to keep Stojadinović well informed by sending him private reports, apart from Crnjanski's official duties. The great writer put a lot of energy into this extra work for his superior, which would last until Stojadinović's political collapse in 1939. According to Crnjanski's later writings, he remained a supporter of Stojadinović's policy, but their correspondence temporarily ended for Crnjanski remained in the state service.

Interestingly enough, these two men would recover their relationship in the 1950s, when each of them lived in emigration after the World War II – Crnjanski in London, confused, poor, and unemployed; Stojadinović in Buenos Aires, skilful as usual, rich and influential. At the time, former Yugoslav Prime Minister employed his former official – Crnjanski would write articles for the newspapers owned by Stojadinović; he would also undertake a research in the British archives to help the project of Stojadinović's memoirs.

However, for the diligent work and hundreds of articles he wrote, Crnjanski was very poorly awarded. Nevertheless, it seems like Stojadinović preserved somewhat of a hypnosis upon Crnjanski. Thus, even during that period, when Stojadinović did not represent an official authority, Crnjanski remained servile and inferior towards him. Their relationship could be a good example for the phenomenon, which too often characterizes relationship between representatives of state authority and representatives of art and culture.

Недељко Радосављевић

УДК 949.711

Усмена хроника *Сече реке* и историјска реалност – прилог проучавању насељавања Ужичке Црне Горе

Истраживање прошлости српског народа за време турске власти знатно је отежано релативно малим бројем доступних историјских извора. Писана грађа црквене провенијенције већим делом је уништена или изгубљена, док је грађа турског порекла била углавном недоступна и неистражена, пре свега услед језичких баријера. Самим тим усмена традиција добија на значају, мада не може бити коришћена као писани историјски извори. У овим истраживањима не могу бити заобиђена ни сазнања до којих су дошле лингвистичка наука, етнологија и друге научне дисциплине.

О томе колико је усмена народна традиција сачувана у изворном облику, измењена или једноставно заборављена, може се установити упоређивањем са оном записаном крајем XIX и почетком XX века, док поређењем са доступним историјским изворима добијамо сазнања о њеној веродостојности. Поменути историјски извори различитог су порекла: турски, пре свега катастарски пописи, берати, фермани, сицили, хућуми, бурунџије, затим српски извори црквене провенијенције (поменици, синђелије, записи, натписи, летописи...), те аустријски војни извештаји и мапе из друге половине XVIII века. Усмена традиција има посебан значај за истраживање миграционих кретања у XVIII и почетком XIX века, када се формира ова структура становништва западне и централне Србије, али јој се мора приступити са потребном опрезношћу и критичношћу. Намера нам је да на примеру *Сече Реке*,¹ села у централном делу Ужичке Црне горе,² које узимамо као истраживачки узорак, покушамо да појаснимо однос усмене традиције и историјске реалности.

1 Сеча Река се простире од подножја планине Јелове горе и брда Дрмановине ка обронцима Повлена, шест километара западно од Косјерића, у централном делу Ужичке Црне Горе.

2 Ужичка Црна Гора је област која се простире северно и североисточно од Ужица према Ваљеву. Обухвата пределе око Јелове горе, Дрмановине, јужних страна Повлена и Маљена, а и сливове Скрапежа, Каменице и Чемернице.

Настанак усмене традиције Сече Реке

Код становника овог села усмена предања су се формирала поступно, након досељавања у нови завичај. Већина колективних предања односи се на настанак појединих топонима, догађаја и личности из предустаничког и устаничког времена, те на изградњу значајнијих објеката у селу, пре свега цркве. Једино породична предања која говоре о досељавању чувају податке о старом крају, а и о мотивима који су његове становнике покретали на сеобу. Породице које су у Сечу Реку стигле касније, након формирања Кнежевине Србије 1830. године, прихватале су колективно сећање својих претходника, али и задржавале предања о свом доласку. Међутим, унутрашња структура појединих усмених предања открива доста мотива из старог завичаја. Навешћемо пример већ скоро изгледелог предања о подизању цркве у Сечој Реци. По њему, Турци су дозволити градњу уз услов да црква не буде већа од површине волујске коже, али су хришћани кожу изрезали у дугу танку траку, којом су одредили димензије свог храма. Оваква предања врло су бројна у источној Босни, горњем Подрињу и Херцеговини, управо областима порекла већине породица које то село настанују.³ Такође, за многе археолошки неистражене локалитете усмена традиција тврди да су остаци цркве или манастира у коме се војвода Влатко Вуковић на путу ка Косову пољу 1389, одморио и причестио своју војску. Како се старо становништво одселило у току Велике сеобе Срба 1690, таква предања досељеницима није имао ко да пренесе. Они сами донели су их из области којом су некад управљали Влатко Вуковић и његови наследници Косаче, једноставно их надградивши на затечене остатке појединих објеката.

Упркос каснијем ширењу писмености, усмена хроника се и даље преносила на традиционалан начин „са колена на колено“, што је довело до тога да поједина предања гашењем или одсељавањем неких породица буду трајно заборављена. Ипак, неке породице, пре свега свештеничке, попут Милошевића из Сече Реке и Поповића из Субјела, записивале су своја сећања о пореклу и доласку у нов завичај. Усмену традицију бележио је и Љубомир Павловић, коме је послужила као основа за важну антропогеографску студију „Ужичка Црна Гора“.⁴ Љубомир Павловић је први употребио усмена предања становника Ужичке Црне Горе како би реконструисао стварање њене савремене структуре становништва, али није дубље залазио у проблем њиховог настанка и веродостојности. Након њега није било озбиљнијих покушаја да се то питање даље истражи.

Усмена традиција и сеобе

У околностима великих ратних пожара и разарања који су захватили европски југоисток крајем XVII и почетком XVIII века, османска администрација није била у могућности да се озбиљније бави питањем миграција на српском етничком простору. Турски катастарски пописи сумарно наводе податке о броју

3 Влајко Палавистра, Црква великих колика' волујска кожа (мотив нашег усменог историјског предања), *Календар Просвјетља за 1992. годину*, Сарајево 1992, 134-144.

4 Љ. Павловић, *Ужичка Црна Гора, Насеља и порекло становништва*, 19, СЕЗ XXXIV, Београд 1925. Рукопис овог дела спаљен је у току Првог светског рата. После окончања рата, аутор га је реконструисао и објавио у едисију Српске краљевске академије „Насеља и порекло становништва“.

домаћинстава у појединим селима, који тек у поређењу са претходним и каснијим пописима могу делимично указати на миграционе процесе који у XVIII и XIX веку имају свој континуитет. О правцима и времену сеоба, а и о области порекла исељеника, усмена традиција говори много више.

Након што је у току Великог бечког рата дошло до масовне сеобе Срба у новоосвојене аустријске поседе,⁵ Ужичка Црна Гора је, као и остале области западне Србије, скоро потпуно опустела. Тај крај већ почетком XVIII века добија нову структуру становништва, што се касније убрзано наставља, нарочито у првој половини XIX века. Нови становници су пореклом углавном из динарских крајева, пре свега из Херцеговине, Црне Горе, Рашке области и источне Босне, и та етничка слика је опстала и у XX веку без значајнијих досељавања из других области. Љубомир Павловић наводи следеће податке о пореклу становништва те области:⁶

Стари Влах	22,63%	Сјеница са Н. Пазаром	1,15%
Подриње (горњи део)	3,06%	Црногорски Колашин	2,67%
Осат	2,90%	Дробњаци	13,9%
Ваљевски крај	0,69%	Херцеговина, даљи крај	1,68%
Нова Варош	9,95%	Бањани и Грахове	1,15%
Босна, даље од Осата	0,92%	Никшићи (Жупа и околина)	3,20%
Прибој с Вишеградом	6,58%	Кучи и Братовожићи	1,53%
Пљевља	3,98%	Црна Гора	3,20%
Пријепоље	6,44%	Друга места	4,21%
		Обласна померања	19,88%

Из приложеног се види да је становништво из различитих области Херцеговине најзаступљеније.⁷ Ако се има у виду да је Стари Влах многим породицама био само успутно боравиште приликом сеобе, у коме су се задржавале једна или две генерације, тај проценат свакако се увећава, што је у Сечој реци још израженије.

Већина породица насељених у Сечој Реци сачувала је казивања о пореклу и мотивима који су их покренули на сеобу. Обично је то неки епски догађај из живота породице у њеним напорима да опстане. Најчешће је у питању сукоб са појединим локалним Турцима, њиховим спахијама или читлук-сахибијама. То потврђује и следећи пример: родоначелник породице Обреновића Обрен кренуо је у сеобу из Штрбаца у околини Прибоја након што је ту убио једног Турчина. Најпре се населио у село Јеловик на обронцима Јелове горе у Соколској нахији, да би касније прешао у сечоречко село Цикоте. Сечоречки ага дао му је земљу да се насели уз услов да озида једну чесму, која и данас постоји, иако је више

5 До сеобе је дошло након што је, у току Великог бечког рата (1683-1699), аустријска војска отпочела повлачење после доживљеног пораза од турака код Качаника 2. јануара 1690. Сами Аустријанци су још пре тога преселили око 6.000 Себа из околине Ужица у западну Славонију. Р. Ј. Веселиновић, *Срби у Великом рату 1683-1699*, у: *Историја српског народа III*, Београд 1994, 510.

6 Љ. Павловић, наведено дело, 36.

7 Реч је о Старој Херцеговини, која је обухватала и делове савремене Црне Горе и Србије (Никшић, Дробњаци, Пљевља, део Полимља, Рудо, Вишеград...).

пута презиђивана. По њему је и заселак добио име Обреновићи.⁹ Породица Обада-Тунајића доселила се из црногорске Херцеговине највероватније шездесетих година XVIII века, поневши из своје цркве царске двери, које су касније приложили новоизграђеној цркви брвнари у Сечој Реци. Током сеобе прогонио их је њихов ага, кога су у Сечој Реци посекали, а затим се ту и настанили.¹⁰

Неке породице су досељене из Осата у источној Босни, попут Васиљевића и Тодоровића, који су име старог завичаја сачували дајући свом засеку назив *Осићани*.¹¹ Ти насељеници су прешли у Србију у току Првог српског устанка приликом преласка устаничке војске у источну Босну 1809. године, или нешто раније. Године 1812. завршена је и градња нове цркве брвнаре у Сечој Реци, једног од најрепрезентативнијих примера српског народног градитељства с почетка XIX века. Најбољи мајстори који су такве градитељске подухвате изводили били су управо неимари из Осата, тако да казивање породице Васиљевића да су њихови преци учествовали у градњи тог објекта има основа, нарочито ако се зна да су ти градитељи често поред свог дела налазили трајно пребивалиште. Иначе, слични градитељски концепти нису ретки у западној Србији (цркве у Дубу, Миличиници...).

Породице Зарића, Батинића и Вујића знају да је њихов родоначелник пореклом Дробњак и да је као Карађорђевог борац погинуо у боју на Засавици 1813. године.¹² Предак породице Марића, Спасоје Зеленовић, дошао је из Пипера у Херцеговину, а одатле, заједно са Батинићима и вероватно Обадица-Тунајићима, средином друге половине XVIII века, у Сечу Реку.¹³ И код тих породица су у питању сукоби с Турцима, што у пограничној области Херцеговине и Црне Горе у оно време није никаква реткост. У овом случају вероватно је реч о већој групи исељеника. За разлику од неких других, та предања су потпуно лишена анегдотских елемената.

Породица Николића из сечоречког села *Цикоти* сачувала је предање да су дошли из Цикота у Доњем Подрињу, те да су по старом завичају дали име и новом селу.¹⁴ Име Цикота не налазимо у турским катастарским пописима XV–XVI века, док се околна села (Годљево, Руда Буква, Сеча Река, Полошница...) помињу врло често. Како се Цикоте први пут јављају 1768. године, у време када овај крај већ насељавају нови становници, то предање се не може одбацити. И остале породице су досељене из динарских крајева: Илићи су стигли од Колашина, Лучићи из Херцеговине или Косјера у Црној Гори, Минићи из Пиве, Ковачевићи из Херцеговине или Црне Горе...

9 Забележено по казивању Радована Обреновића из Сече Реке. Ово, као и остала породична предања забележена по казивању становника Сече Реке, прикупљена су 1996. године у току рада на пројекту „Усмена хроника Сече Реке“, чији је носилац Вукова задужбина из Београда, у сарадњи са Етнографским и Институтом за српски језик САНУ. Део тог пројекта је и овај рад, настао с намером да појасни однос усмене традиције и историјске реалности, посебно када је реч о насељавању Ужичке Црне Горе.

10 Забележено по казивању Новака и Милана Тунајића из Сече Реке.

11 Забележено по казивању Симеуна Васиљевића из Сече Реке.

12 Забележено по казивању Миломира и Добривоја Зарића из Сече Реке.

13 Забележено по казивању Мирољуба Марића из Сече Реке.

14 Забележено по казивању Љубише Николића из Сече Реке.

Поједина усмена предања данас су сиромашнија подацима него у тренутку кад су забележена у другој половини XIX и почетком XX века.¹⁵ Неке породице не знају да су их у село довели свештеници, како је то по казивању њихових предака забележио Љ. Павловић, док неке уопште и не знају за област свог порекла. Тако део породице Дринчића сматра да су потомци Дрине или Дринке, док Љ. Павловић наводи да су досељени из горњег Подриња.¹⁶ Недостатак свести о старом завичају највише је изражен код породица које су се у Сечу Реку доселиле локалним померањима из најближе околине. Породица Ковачевић из Цикота дошла је из суседног села Косјерића, и чак узела презиме Ковачевића који су се ту већ налазили. О томе одакле су досељени у Косјериће нису сачували јасно предање, као ни породица Петровић, такође из Цикота.

Посматрано у целини, усмена хроника је прилично поуздана када се утврђује област порекла становништва и досељавања у нов крај. Да је тако, потврђује и микротопонимија Сече Реке, врло слична микротопонимији Дробњака и неких других Херцеговачких области.¹⁷ Мада је у усменој традицији као разлог сеобе преовладао епски елеменат, сасвим је извесно да је и економски чинилац у томе имао важну улогу. Сама Сеча Река такође је имала одлив становништва ка знатно богатијем ваљевском крају.

Иако је свест о херцеговачком пореклу врло жива, говор тог подручја је ближи источnobосанском него херцеговачком, што се, пре свега, односи на редукцију вокала. Ово би се могло објаснити тиме што је, осим већих покрета насељеника из Херцеговине, Црне Горе и Полимља, постојала и једна тиха миграција у континуитету из Источне Босне, пре свега Подриња и Осата. Она је текла појединачно или у мањим групама, попут осећанских неимара, али је била трајна и постојана. Саобраћајне, привредне и родбинске везе становника ужичког краја и источне Босне биле су врло живе, а досељавање из тога дела Босне нарочито се појачало након формирања Кнежевине Србије 1830. године.

Топономастика и усмена предања

Као што говори о насељавању, усмена хроника обилује разуђеним казивањима о настанку појединих топонима. Име Сече Реке било је, због своје необичности, захвална тема усмене традиције, па је о његовом настанку створено неколико различитих колективних и породичних предања.

Према најраширенијем од њих, село је добило име по томе што се у њему слива, „сече“ више потока и речица. Друго предање говори да је име настало као успомена на велику сечу Турака, која се ту наводно одиграла. Породица Обада-Тунајића настанак имена Сече Реке повезује с а својим досељавањем. По њиховом породичном предању, име села настало је када су ту сачекали Турчина који их је прогонио и посекали га поред реке.¹⁸ И ту има већ поменутих

15 Нека од колективних и породичних предања записао је крајем XIX века прота Новак Милошевић, а и његов син Богољуб, такође једно време свештеник сечоречке цркве.

16 Љ. Павловић, наведено дело, 57.

17 На ову чињеницу скренуо ми је пажњу мр Михаило Шћепановић, из Института за српски језик САНУ, због чега сам му веома захвалан.

18 Н. Радосављевић, „Сеча Река у народним предањима и историјским изворима XV–XVIII века“.

епских елемената у предањима о досељавању. Међутим, ако желимо да дођемо до правог објашњења настанка тога топонима, поменуто предање морамо оставити по страни. Разлог за то је чињеница да су становници који их баштине потомци досељеника из XVIII века, док се име села први пут јавља знатно раније, у турским катастарским пописима из друге половине XV века. Поменуто предање настало су тако што су насељеници на име које су затекли и које им је и самима било необично, надградили своја колективна и породична предања.

Илија Мисаиловић, који се бавио изучавањем топонима ужичког краја, сматра да је „за овај двочлани топоним релевантан хидроним *Сјечица*, хладна планинска река чија вода „сјече“, те отуда метафорично *сијеча ријека*, односно хладна ријека, хладнија него други планински водотоци.”¹⁹ Међутим, по убедљивом тумачењу Павла Ивића, придев *Сеча* изворно је гласио *Съча* и изведен је од именице *сијечац*, онај који сече (шуму), те би *Сеча Река* значи „*река сијечаца*” тј. дрвосеча, слично као што је Трепча првобитно *Трѣбъча* (*рѣка, вѣаь*) „река или село требаца”, људи који треба, крче шуму. Александар Лома нам је указао на једну занимљиву паралелу у средњовековном хидрониму са подручја Метохије *Рубѣчь ѿѿѿокъ, ѿѿѿок рубаца*, оних који рубе, секу дрвеће, као и речицу у присоју Маљена *Кладоробу* (*Кладорубу*), названу по кладорубима, што је, у ствари, стари словенски назив у истом значењу (онај који руби кладе). Таква имена су настајала као ознака насељеника у још некултивисаним пределима који се баве горосечом и праве крчевине у речним долинама, стварајући обрадиво земљиште.²⁰ Из наведеног можемо закључити да је реч о средњовековном словенском топониму који су Турци после освајања затекли и преузели у неизмењеном облику. Српски историјски извори из XVI–XVII века, рачански (Беочински) као и Крушевски поменик, такође помињу Сечу Реку.²¹

Код становништва тог села очувало се и веома живо предање да се *Сеча Река* некада звала *Бруиуле*, што збуњује управо због поменутог временског распона од првог помена села до насељавања становника херцеговачког и црногорског порекла.²² Име *Бруиуле* није се сачувало ни у називу неког засека или микротопонима. Увидом у турске катастарске пописе XV–XVI века налазимо два слична имена и то *Броишл* у попису из 1559–1560, и *Броишул* из 1572. године.²³ Како се у арапском писму гласови „о” и „у” означавају истоветно, а вокал „е” по правилу не бележи, то се запис из 1572. може прочитати као „*Бруишуле*”, управо онако као што гласи у народном предању. У Западној Србији више нема села са сличним називом, па је могуће да су на подручју Сече Реке

Гласник Историјског архива Ваљева 30, Ваљево 1996, 66–72.

19 Исто, 67.

20 Исто, 66–67.

21 Рачански (Беочински) поменик пренет је из манастира Раче у Беочин у току Велике сеобе 1690. године. Налази се у Патријаршијској библиотеци у Београду, Записи ПБ 54. Крушевски поменик уништен је 1941. године приликом немачког бомбардовања Народне библиотеке у Београду. Делимично га је издао и објавио имена и записе Стојан Новаковић, „Српски поменици XV–XVIII века”, Гласник СДХД XLII, Београд 1875.

22 Многе породице у својој баштини чувају ово предање. Да се *Сеча Река* звала *Брутуле* наводи и Богољуб Н. Милошевић, *Из Мога завичаја*, Архив САНУ 10710/14, 11.

23 Ахмед С. Аличић, *Турски каталогски пописи неких подручја западне Србије III*, Чачак 1985, 92, 307.

некада постојала два села, *Сеча Река* и *Брутуле*, и да се са доласком нових становника једно име једноставно угасило.

За разлику од имена *Сече Реке*, засеци тога села и други микротопоними добили су своје називе углавном од нових насељеника. Већ смо навели пример села *Циктора*²⁴, а слично је и са засеком *Осићани*, који је добио име по пореклу својих нових житеља, као и засеци *Ерчићи*, *Марићи*, *Дринчићи*, *Васовићи*, *Живковићи*, чија су имена, у ствари, презимена најбројнијих породица које их настањују.

Усмена традиција и градитељство

Захваљујући сачуваним историјским изворима, чињеница да је *Сеча Река* у време турске власти била значајно црквено средиште не може бити доведена у питање. Међутим, место на коме се током неколико векова налазила сечоречка црква не може се без обзирљивих археолошких истраживања тачно одредити. Постоји неколико локалитета за које народна предања говоре да су места где су били различити црквени објекти. Једно од тих места налази се поред „*Луцића жрбља*”, где се под земљом назиру само темељи грађевине за које се по димензијама и правцу простирања може претпоставити да је то црква. На том месту је ископан камен са рељефно приказаним ликовима из римског периода, што говори да ту постоји више археолошких слојева које треба истражити.²⁵

Црква која се помиње у Рачанском и Крушевском поменику запустела је или уништена у време Велике сеобе Срба 1690, а обновљена вероватно средином или у другој половини XVIII века.²⁶ Многе породице које су се доселиле у Сечу Реку или оближња села довели су свештеници који су ту добили парохију од надлежног епископа, попут Алексића, Јаковљевића, Јовановића, Јанковића, Милића. То потврђује и Синђелија сечоречког попа Луке из 1768. године, којом му митрополит ужичко-ваљевски Јоаким додељује сечоречку парохију.²⁷ Син тог свештеника био је кнез ужичке нахије у Првом српском устанку Алекса Поповић, који се са делом породице млад одселио у село Субјел.

Постојећа црква брвнара подигнута је 1812, на месту где се налазила и стара, спаљена 1806. године приликом једног испада Турака из ужичког града. О времену њеног подизања сведочи и избледели натпис изнад западних врата који гласи: „Сија церков соградисја при владенију вожда Георгија Петровића 1812. год.” Овој цркви породица Обада-Тупајића приложила је царске двери које је донела из старог завичаја у Херцеговини.²⁸ Богољуб Милошевић је, вероватно по казивању старих Тупајића, записао да је те двери из пламена цркве коју су Турци запалили у њиховом старом крају спасао Турчин, потомак мајстора

24 Видети напомену 13.

25 Поменути камен налази се у Народном музеју у Ужицу.

26 Н. Радосављевић, „Прилози за историјат цркве у Сечој Реци”, *Ужички зборник* 23, Ужице 1994, 69–70.

27 Љ. Павловић, наведено дело, 55–58. Радомир М. Илић, „Синђелија сечоречког попа Луке”, *Споменик СКА XLIX*, Београд 1910, 72–73.

28 Н. Радосављевић, „Прилози за историјат цркве у Сечој Реци”, 72.

хришћанина који их је израдио, о чему више нема трага у усменој традицији породице.²⁹ Архитектонски врло успешно изведен подухват, црква има и место за хор изнад припрате, у то време, а и касније, привилегију значајнијих црквених средишта.

Новак Милошевић, који је при тој цркви био свештеник 64 године (1866–1930) записао је казивање да је цркву освештао владика Грк са Фанара, који је од народа за ту услугу тражио велики новац. Мештани су толику суму успели да сакупе тек после три дана, што је он сачекао разапевши шатор крај једног извора.³⁰ О том догађају слично говори и његов син, такође свештеник, Богољуб Н. Милошевић.³¹ Нема сумње да је Новак Милошевић, дошавши у село, затекао у животу сведоке спаљивања старе и подизања нове цркве, те да је верно записао то казивање. Међутим, надлежни епископ ужички Антим Зепос није се у то време (1812. године) налазио у Србији³², а једино духовно лице тога ранга био је митрополит београдски Леонтије Ламбровић, такође Фанариот. О томе да је митрополит Леонтије долазио у Сечу Реку нема поузданих трагова у историјским изворима. Могуће је да је реч о Грку нижег свештеног чина кога је неупућени народ сматрао за владика, или им се сам тако представио.

Редослед свештеника који су служили при сечоречкој цркви могуће је утврдити само делимично на основу доступне грађе и из матичних књига које су вођене од 1823. године.³³ Међутим, изненађује чињеница да усмена хроника није сачувала успомену на свештенике чија имена налазимо у историјским изворима, и који су сигурно своју свештеничку дужност обављали у Сечој Реци. У усменој традицији нема помена попа Луке Јаковљевића, а ни његовог сина кнеза Алексе Поповића. Сам Алекса Поповић се после аустро-турског рата 1788–1791. одселио у оближње село Субјел, али је свакако рођен у Сечој Реци или у њу дошао као дете.³⁴ Име попа Рајице, који је у село довео породицу Минића-Шијака, очувало се само у имену Рајић брда. Усмена хроника не говори ништа ни о првим свештеницима након 1812. године Лазару Игумановићу, Марјану Јанковићу и Димитрију Јовановићу, али доступни историјски извори омогућавају да се њихов рад делимично расветли.³⁵ Највише успомена везано је за проту Новака Милошевића, али су оне углавном анегдотске. Тај свештеник је и сам записивао усмена казивања, оставивши драгоцене записе, јер је приликом свог доласка у село 1866. затекао у животу учеснике оба српска устанка. Иза себе

29 У заоставштини Богољуба Н. Милошевића која се чува у архиву САНУ налази се и рукопис у коме је описао прошлост сечоречке цркве. Поменуто предање записао је вероватно по казивању старих Тупајића. Архив САНУ 10710.

30 Н. Милошевић, *Поменик појинулим учесницима ратова 1876–1918, прилог II*, необјављени рукопис, чува се у сечоречкој цркви.

31 Богољуб Н. Милошевић, наведено дело, на истом месту.

32 Радослав Перовић, *О шабачком владици, антициму*, Београд 1941, 1–12.

33 Матичне књиге рођених, венчањих и умрлих сечоречке цркве налазе се у историјском архиву у Ужицу.

34 Драгослав Страњакловић, Алекса Поповић, *Стоједесетогодишњица устанка у Србији*, Београд 1954, 64–69.

35 Н. Радосављевић, „Прилози за историјат цркве у Сечој Реци”, 73.

је оставио кратак историјат цркве у Сечој Реци, а и летопис своје породице у коме је описао свој завичај у Херцеговини и досељавање у Кнежевину Србију.³⁶

Крајем XVIII века кроз Сечу Реку су пролазиле важне саобраћајне комуникације, пут од Рудника ка долини Дрине и источној Босни, те каравански пут Ваљево-Ужице. Усмена хроника је сачувала и сећање на поједине објекте који су егзистирали захваљујући тој путној мрежи.³⁷ *Зарића 'анови* су се налазили у подножју Јелове горе, на путу чији је један крак ишао ка Ужицу, а други ка Соколској нахији. Пре Првог српског устанка били су турско власништво, а име су добили по засеку у коме су се налазили. У непосредној близини и сада се могу наћи остаци калдрме, односно пута који је био боље уређен у близини хана.³⁸ Други сличан објект се налазио на караванском путу Ваљево-Ужице, на месту где је касније настало гробље села Цикота, али је траг у усменој традицији о њему врло слаб. Тај објект спомине и аустријски обавештајни официр заставник Перетић, који је кроз Сечу Реку прошао идући од града Сокола ка манастиру Никоље у Овчарско-кабларској клисури.³⁹ У селу је затекао „Турску кућу” која је имала спрат од дрвене грађе, собе са пећима у које се могло сместити 50 људи, и штале за 24 коња.⁴⁰ Величина те грађевине довољно говори колико је пут на коме се налазила био прометан. Да се она налазила баш на том месту потврђује и Перетићев опис (добар видик, пола часа јахања од реке...)⁴¹.

Трећи објект који усмена хроника памти налазио се у подножју брда Град, на месту познатом под именом Турска башча. По предању, ту је било седиште локалног аге или летњиковац неког кадије из Ужица а извор потока Вучинца, који се налази у непосредној близини, по њему се и зове Кадијино врело. У устаничкој активности почетком XIX века објект је разорен, али је сећање на њега врло живо.

Усмена предања и устаничко време

Усмена традиција о предустаничком и устаничком времену препознатљива је по томе што се бави пре свега појединцима, који су својим деловањем обележили једно важно доба историје западне Србије. Многа предања би заувек била заборављена да свештеници сечоречке цркве Новак и Богољуб Милошевић нису још крајем XIX и почетком XX века отпочели да их записују. За њих је такође својствено да су везана за Сечу Реку, или говоре и о личностима са ширег простора западне Србије.

36 Исто, 73–74.

37 Н. Радосављевић, „Сеча река у народним предањима и историјским изворима XV–XVIII века”, стр. 66–72.

38 Исто, 66–72.

39 Душан Пантелић, „Војно-географски описи Србије пред Кочину крајину 1783. и 1784. године”, *Споменик СКА LXXXII*, Београд 1936, 117–119.

40 На истом месту.

41 Н. Радосављевић, „Сеча Река у народним предањима и историјским изворима од 15. до 18. века”, 70–71.

Једно од њих говори и о спаљивању манастира Раче, до кога је дошло након слома Првог српског устанка 1813. године. Калуђер Јован Обада из породице Тупајића у Сечој Реци, као млад је отишао у манастир Рачу, где се замонашио или био испушеник. По Новаку Милошевићу, када је дошло до слома устанка, Али-паша Видаић је са војском кренуо од Ваљева према ужичком крају, односно селу Маковишту, успут палећи и робећи. Маковиштански ага, кога су његови сељаци спасили и безбедно отпустили у Ужице када је устанак отпочео, дочекао је Видаића на планини Повлен и замолио га да Маковиштане због њихове оданости поштеди. Прихвативши његову молбу, Видаић је са војском кренуо ка Соколској нахији у намери да се спаљивањем манастира Раче освети његовом архимандриту и војводи соколском Хаџи-Мелентију Стефановићу. Већина народа и калуђер склонили се у Калуђерске баре, док је са игуманом Исајом остао Јован Обада, који је из пушке убио турског барјактара, гађајући самог Али-пашу. Калуђера Обада Турци су заједно са игуманом посекали и спалили на ватри коју су наложили од иконостаса на часној трпези.⁴² Богољуб Милошевић је нешто опширније: између осталог, он наводи да је Обада прво био ђак сечоречког попа димитрија Поповића, а да се зарекао да ће убити Видаића пошто је сазнао за погинућу свог побратима Панте Белобрадице на Засавици.⁴³ Сећање на тај догађај сачувало се веома добро у породици Тупајића, који сваке године у сечоречкој цркви пале свећу за душу „ђака” Обада, спаљеног у Рачи.

Постоји и друго објашњење страдања монаха Обада. Заједно са игуманом служио је литургију када су Турци упали у манастир. Како се служба божја ни због једног разлога не сме прекинути, они су остали у манастиру, где су их Турци затекли, посекали и спалили.⁴⁴

Друга личност, такође запамћена по сукобу са Турцима, био је хајдук Партић из Вишесаве, села у близини данашње Бајине Баште. Партић је био чифчија извесног бега Баје, који му је одузео најбољу земљу и дао другима. Због тога је решио да се одметне у хајдуке, али је пре тога одлучио да пресели породицу у Шумадију како би је заштитио од одмазде. Идући према Сечој Реци, застао је да се одмори у Јеловој гори, где је наишао сечоречки ага Омар, који се враћао кући у Ужице пошто је неко време провео у лову у Сечој Реци. Када је Омер насрнуо на његову жену, Партић га је убио и затрпао поред пута, али су његови пси сами отишли у Ужице. Турци су ухапсили Мину Обада из Сече Реке, код кога је Омер одсео, окрививши га за његову смрт. Сазнавши да због њега невин човек лежи у затвору, Партић се исповедио Хаџи-Мелентију, архимандриту манастира Раче, замоливши га да оде Хаџи-Мустафа паши у Београд и затражи да ослободи Мину. Паша је наредио да се Мина Обада пусти, али му је око врата везан ланац и закључан катанцем, све док не исплати крвину за Омера. Како је крвнина била велика, новац је морао да скупи просјачењем.⁴⁵ Новак Милошевић наводи да је дошавши у Сечу Реку затекао у животу сина Мине Обада,

42 Н. Радосављевић, „Прилози за историјат цркве у Сечој Реци”, 76.

43 Богољуб Н. Милошевић, „Из мога завичаја”, 56–61, Панте Белобрадица највероватније је Панто Маринковић из Радаповаца који је погинуо на Засавици са два рођена брата и два синовца, М. Ђ. Милићевић, Кнежевина Србина, Београд 1876, 606.

44 Забележено по казивању старешине манастира Раче игумана Саве, 1996. године.

45 Н. Радосављевић, „Прилози за историјат цркве у Сечој Реци”, 75.

који му је ово испричао.⁴⁶ Место где је Омер убијен добило је име Омеров до’, а успемена на тај догађај остала је у усменој хроници тога села.⁴⁷

Постоји још једна верзија тог догађаја. Милан Ђ. Милићевић наводи да је хајдук Цепиграбић, исповедивши се почетком 1804. Хаџи-Рувиму, изјавио да је побио много Турака, међу њима и Неџи-бега из Београда. За његову смрт Турци су окривили Мину из Сече Реке, па је Ципиграбић од Хаџи-Рувима тражио да оде у Београд и замоли везира да пусти Мину, а он ће се сам предати.⁴⁸ Уместо хајдука Партића, у том случају се помиње Цепиграбић, а његова жртва постаје Неџи-бег из Београда, док Хаџи-Мелентија, архимандрита Раче, замењује Хаџи-Рувим, архимандирт Боговађе. Из тога можемо закључити да је реч о једном истом догађају који се прочуо знатно даље од Ужичке и Соколске нахије, препричавањем је дошло до разлике у именима појединих актера. М. Ђ. Милићевић тај догађај смешта у почетак 1804, уочи избијања устанка. Управо у то време, крајем јануара, Хаџи-Рувим је погубљен у Београду под оптужбом да се тајно дописивао са аустријским мајором Митесером из Земунa,⁴⁹ док је у Београду уместо везира постављеног од султана, власт узурпирала група дахија. По томе можемо закључити да је запис Новака Милошевића о том догађају поузданији, јер се о њему обавестио на лицу места. На примеру хајдука Партића јасно се уочавају морална начела људи који су чинили основу устаничке војске 1804. године.

Закључак

Усмена традиција сачувала је сећање на порекло становништва и догађаје из прошлости Ужичке Црне Горе и, у недостатку већег броја писаних историјских извора, послужила као путоказ историјској науци за почетна истраживања. То се пре свега односи на време турске власти, када су могућности за културни и просветни рад биле крајње спутане, због чега су и историјски извори сразмерно ретки. Значај усмене хронике за науку о језику и књижевности не треба посебно истицати.

Када је реч о пореклу становништва и досељавању у Сечу Реку, усмена традиција ослобођена легендарних и анегдотских примеса, умногоме је поуздана. Предања о настанку појединих топонима, међутим, морају се разматрати са великим опрезом и критичношћу, јер су новопридошли становници у неким случајевима своја породична казивања надградили на затечена имена места, што се најбоље види на примеру саме Сече Реке. Тумачење настанка појединих топонима због тога није могуће дати без коришћења резултата лингвистичке науке.

Иако је убрзана урбанизација учинила да усмена хроника све више пада у заборав, о њој се може стећи целовита слика захваљујући истраживачима који су је записивали још у XIX и почетком XX века, када је била знатно богатија подацима него у каснијем периоду.

46 На истом месту.

47 Ово предање нарочито добро се очувало у породици Зарића из Сече Реке.

48 Милан Ђ. Милићевић, *Поменик*, Београд 1979, 778. Уп. Раде Михаљчић, *Јунаци косовске легенде*, Београд 1989, 209–210.

49 С. Милеуснић, *Азбучник Српске православне цркве по Радославу Грујићу*, Београд 1993, с. 281–282.

Summary

Nedeljko Radosavljević

The Oral Chronicle of Seca Reka and Historical Reality

Lack of historical sources covering the period of Osmali power on Serbian ethnic territories has given prominence to oral tradition particularly in the research of migrations. Oral tradition serves as basis for the ethnographic study „The Uzice Montenegro,” by LJubomir Pavlovic which deals with settling down in the area called Uzice Montenegro.

Relationship between the oral chronicle and the historical reality is well illustrated by the example of Seca Reka, a village in the central part of the Uzice Montenegro area. Inhabitants of that village, besides data on the beginnings and settling of the area have preserved in their oral tradition stories about the origin of certain toponyms, events and personalities whose activities have marked one period in the history of that area.

Comparing available historical sources with oral tradition deprived of mythical and anecdotal ingredients, a conclusion can be made that oral tradition is to a certain degree reliable but must be assessed critically using results of other sciences linguistics and ethnology for one.

ТЕОРИЈА
THEORY

Андреј Мишировић

УДК

Дистанцирајућа рефлексивност или
прилог разумевању научности
проучаваоца историје

Израз *дистанцирајућа рефлексивност* (die distanzierende Reflexion) употребио је Волфганг Хартвиг у свом предавању поводом 200-годишњице рођења Леополда Ранкеа, које је одржао на Универзитету Вилхелм фон Хумболт у Берлину.¹ Ту је он професор, а славни претходник о коме је говорио провео је ту цео свој живот високошколског наставника још када је Универзитет носио име по краљу оснивачу Фридриху Вилхелму II, био модеран и већ познат иако је основан тек 1810. године.² Израз који је издвојен занимљив је за наш прилог независно од текста у коме се налази, мада је, природно, корисно не занемарити не само контекст у коме је употребљен него ни поводом којим је употребљен, наиме учинак историчара нарочито познатог по мисли „једноставно рећи како је ту уистину било”³ (брзо препознатој као лапидарно одређење историчаревог задатка и толико прослављеној и проширеној да је у литератури запажено да је у хиљадама година дугој историји историографије она најнавођеније гледиште једног историчара⁴). Та мисао је изузетно важна и за расправљање о теоријском и методолошком појму дистанцирање рефлексивности. Сам овај израз, а због њега

1 Wolfgang Hardtwig, *Historismus als ästhetische Geschichtsschreibung: Leopold von Ranke*, у: *Geschichte und Gesellschaft*, 23 (1997), 99–114; занимљиво је да је редакција овај прилог објавила у рубрици *Diskussionsforum*. Наш прилог схватамо као својеврсну разраду уз теоријски прилог: Андреј Мишировић, *Неистоворност проучаваоца и проучаваној. Напомене о субјектима и објектима историје*, у: *Историјски часопис*, XL–XLI (1993–1994), Београд 1995, 281–289.

2 *Die Humboldt-Universität. Bilder aus Vergangenheit und Gegenwart*, Berlin 1976.

3 Felix Escher, *Leopold Ranke*, у: *Geisteswissenschaftler. Berlinische Lebensbilder* 4, hg. von Michael Erbe, Berlin 1989, 109–125.

4 Leonard Krieger, *Leopold Ranke. The Meaning of History*, Chicago 1977, 4.

и још неколико слогана из Хартвиговог предавања, занимљиви су својим ширим значењем за разумевање субјекта који сазнаје, историчара, ово и зато што претпоставља проблемски однос историографије и њене савремености уз уважавање начела објективности.

Друштво, научност, историчар

Историја је човеков појам. Означава стварност постојања људи, тиме и њихов живот у друштву кроз време.⁵ Створен је од историчара, познат је од Херодотове *Историје* и то у смислу распитивања ради сазнавања. Означава човеково познавање, дакле претходно и упознавање, стварности коју живи, али и саму ту стварност. Такође је и *време* категорија човековог мишљења, а и означава својеврсну саставницу стварности. Оба појма у себи садрже знања о свету. Човек способностима своје психе, свесно и несвесно сазнаје, дакле и ствара појмове о стварности историје. Он стиче, има и унапређује знања о свету у коме живи. Сазнање је до духовног човековог света са поузданим садржајима о свету у којем доиста живи.

Неоправдана је тврдња противника начела објективности да тежња за доследном научношћу имплицира претпоставку о „празном простору“ из кога – „заблудели“ – сазнајући субјект мисли да проучава историју. Појам објективности постоји управо зато што је историчар нераздвојив од друштва у коме живи; није поштеђен деловања и традиционалног и савременог; незаштићен је од утицаја многих околности и чињеница које неповољно утичу током дужег времена и у самом тренутку у коме ствара. Он је увек у сплету интереса, хтења, идеја, опредељења, страсти, пристрасности, заблуда... све то није само његово окружење него у значајној мери постоји и у њему самом. Делује оно моћно и разноврсно, а ипак не значи да безнадежно осујећује сазнајну намеру. Историчар разумом, логиком, истраживањем и грађењем знања, дакле активношћу своје психе, остварује сазнање. Реч историја означава оно што јесте, оно што је било и, штавише, оно што се претпоставља да ће бити. Она већ садржи знање. Говоримо о знању које се дограђује, дорађује, допуњава, развија, испуњава конкретним садржајима... Његов творац је једна међу чињеницама друштва, штавише собом је, да тако кажемо, активан однос према околини којој припада. Чинилац је јер је делатан сазнајним поступком. Отуда да он има нарочити интерес (да сазнаје), који је опет део ширих и у модерно доба снажних друштвених интереса (за сазнањем). Учесник је решавања сложених задатака има своју стручну самосвест, осећа се као стручњак, стиче нарочите стручне особине и навике. Креативна је индивидуалност и наспрам историјске стварности у којој живи издвојен је субјект. Та стварност је његов објект сазнања, мада је услов његовог живота и у значајној мери његовог психичког света. Речено подразумева изузетну спону интеракције којом у свету човековог живота настаје свет човековог знања.

И науци уопште, дакле и у истраживању историје, постоји мање или више развијен ужи комплекс знања и мишљења који претходи проучавању. Истраживач њиме стиче могућност да створи разуман однос према ономе што

га очекује и шта му је чинити кад приступа своме послу. У случају историчара овај комплекс Хартвиг назива дистанцирајућом рефлексјом, унеколико у доста једноставном смислу.⁶ Историчар је јединка свога друштва и житељ свога времена, али се он из стварности може издвојити својом стручношћу, наиме разумношћу, логиком и знањима. Дакле он може и уме да успостави одстојање које му омогућава поуздан увид пошто избегава, отклања или спутава оно што омета тежњу ка тачном резултату, може да увећа своје могућности проучавања и да створи и развије своју нарочиту самосвест. Управо је самосвест изузетно важна за осамостаљивање јер издваја субјект у посебност унутар његове околине, упоредо га оспособљава да се супротстави незнању, заблудама и страстима, да се ослобађа од зависности према политици и идеологији свих врста. Далекосежно доприноси да се створи и искаже креативно индивидуално, да се стручно мисли и дела, да настане посебан делатник друштва који следи своја научна хтења и служи се поступцима којим досеже знања о негдашњој стварности. Овим он открива објективно и претвара га у знање, а упоредо собом све више постоје нарочито објективно у својој средини. Све казује колико је и како је сложен однос проучаваоца и проучаваног у реалности живота. Субјект сазнања је објективан чинилац који својим својствима (субјективним) и научношћу (друштвеним чиниоцем) ствара особите културне вредности сазнања.

Сучељавање са савременошћу

Дистанцирајућа рефлексја по Хартвиговом тумачењу Ранкеа стиче свој смисао у пару са *рефлексним реаговањем* (die reflexhafte Reaktion).⁷ Однос је у контрапункту. Настаје са стварањем првих представа и задржава своју важност и при уобличавању коначних резултата. Основа контрапункта је у једноставној чињеници да је сама историографија појава историје, тиме и сваким својим посебним учинком део садржаја и учесник живота одређеног доба.⁸ Њена дела се рађају у сплету односа датог времена, током постајања укључена су посредством свог ствароца у подручје, рецимо тако, нужне истовремености са целином и са посебностима датог друштва. Овде Хартвиг користи појмовно погодну немачку реч die Zeitgenossenschaft.⁹ Поједностављено речено, свако историчарево дело носи отиске своје садашњости, дакле и када је плод критичке истраживачке историјске науке. Отуда важност претходног становништва (које је део стручне самосвести). Истраживач својим умом и знањем, наравно зато што је по претпоставци опредељен на постизање сазнања, умањава деловање околине. Ранке је, каже Хартвиг¹⁰, видео нераскидиву реалну повезаност историчара са савременошћу, од које учинак историчарев толико зависи да га она прави великим или

6 W. Hardtwig, н. д., 110.

7 Исто.

8 Важно питање садашњице и проучавања историје није добило одговарајућу пажњу у теорији историјске науке. Занимљиво је да је у једном зборнику текстова дат наслов „Савременост као историја“ (Hans-Ulrich Wehler, *Die Gegenwart als Geschichte. Essays*, München 1995), али је садржај изневерио наслов иако је узет за себе и занимљив и значајан.

9 W. Hardtwig, н. д., 113.

10 Исто, 110.

5 Вид. Andrej Mitrović, *Raspravljanja sa Klio: o istoriji, istorijskoj svesti i historiografiji*, Sarajevo 1991.

ограниченим. Историчарева размишљања су одговор и отпор. Она високо одсликавају истовременост његовог посла и околних прилика, с тим да Ранке уочава да се ограниченост учинка утолико оштрије испољава уколико су више у вредновање унесена „разјарена деловања историје”. Мишљење се показује као средство одмеравања корисног и некорисног по учинак у свему оном што врши утицај из савремености. Из наведених премиса следи становиште да на деловање и утицај савремености историчар може реаговати без размишљања (рефлексно) и размишљањем, односно узимајући у обзир своја стручна знања, познавање савремености и запажања у односу струке и савремености (дистанцирана рефлексција). Знањима, схватањима и размишљањима, историчар задржава себе од рефлексне реакције, али је потребно да он уложи све снаге да своје рефлексно реаговање (које је само део свакодневног) „преведе” у дистанцирајућу рефлексiju (која је културна категорија и ствара предуслов за независан резултат). Од успеха овог „превођења” зависи историчарево прерастање од житеља чиниоца савремености (познаваоца, зналаца историје). Реч је о односу ствараоца и његове средине, однос је плодносно психичко одстојање.

Основа с које се гради одстојање подразумева посебна и сложена знања. Хартвиг у трагу своје анализе Ранкеових гледишта најпре уочава потребу да се има увид у савременост (*die Gegenwartsdiagnose*) и да се поседује *концепција историјског виђења свейта* (*der Entwurf der historischen Weltansicht*).¹¹ Услов је да оба члана овог пара буду довољно развијени и каквоћом плодни. Овим садржајима се прикључују јасна знања о прошлости остварена строгим методским поступком, на основу којих се уочава претходни развитак, наиме одакле се дошло, да би се открио „путоказ”, докучило куда се иде. Очевидно се историчар узима као изузетан чинилац.¹² Он је потпуно свестан своје зависности од савремености, али се од ње свесно ослобађа садржајним мишљењем. Оно је сачињено од упознатости са особитошћу свога доба, од разумевања историје и од знања о прошлости као основи представе о прешеном путу и о могућој будућности. Стручна култура окупља у рефлексiju тријаду прошлост-садашњост-будућност, а такође, као четврто, универзално историјско. Ту су три основна историјска временна човекове јединке, а уз њих и схватање о трајању човечанства.¹³ Целовито историјско настаје окупљањем сва четири кључна временска појма историје (прошлост, садашњост, будућност, трајање) да би се видела садашњост у конкретном положају између прошлости и будућности и у оквиру уопште постојања, трајања. Окупљено историјско омогућава да се супротстављено савремено може тачно сагледати, тиме и упознати условност његовог деловања и уочити његов неповољни утицај на проучавање прошлости. Целина четворочлане структуре је потребна широка основа за схватање савремености, у којој се одвија конкретни историчарев сазнајни напор.

Научно се већ на првом кораку доказује као зналачка делатност тиме што ствара сасвим особиту дистанцирајућу рефлексiju која штити, уједно и усмерава проучавања, утолико поузданије што прихвата припадност датој савремености. Из ње се издваја умном активношћу заснованој на даровитости, разумности,

мудрости, обучености у методу, учености, широкој култури, великом знању о историјској прошлости, истраживачком искуству, радом развијеној способности итд. Психолошко издвајање из реалне припадности доприноси оспособљавању научности да трага. Подразумева се изузетна важност свесног (које се активношћу проучавања проширује и обогаћује) и несвесног (које се потискује, али се не може одстранити). Дистанцирајућа рефлексija, заједно са интелигенцијом и логиком, сложеним схватањима и знањима, обученошћу и искуством истраживача, исходиште је стваралачког у својеврсном конфликтном односу прихватања и одбацавања понуда од стране реалног савременог света.

Сучељавање са научношћу

Хартвиг тумачењем Ранкеа уочава као дистанцирајућу рефлексiju још једну, овог пута кључну, саставницу научности.¹⁴ Она је већ садржана у оној високој самосвести струке која проистиче из свести о нарочитом друштвеном значају његовања знања о стварности као таквој. Већ човекова радозналост за тачно узима историју довољно важном да би се морала знати, а научно се бави проучавањем прошлости, поиграјмо се речима: бићем које је било, дакле прошлом стварношћу. Претпоставља се историја као околина и она је доиста најближе човеково окружење (потом долази географски простор, космос...). Околина је према човеку датост. Она је објект његових занимања и сазнавања, делује на њега; он је проучава као дато и тежи тачним представама о њој, за објективношћу. Теорија, метод и претходни резултати су оруђа научног трагања, али схватање околине као објективности одређује и поступак и основни циљ трагања односно истраживања. Схватања, поступци и знања чине однос између човека и проучаваног, дакле они су у основи дистанцирајуће рефлексije, али овог пута вишег нивоа апстракције него у случају суочавања са садашњошћу јер је претпостављено сазнање историје уопште, одстојање је нашло епистемолошки темељ теорији, методу и пракси научне историографије постављањем *начела објективности*.¹⁵ Ово је утолико пре разумљиво што је објективност честа већ у дневним и наивним и нимало наивним разговорима, а није страна ни човековој разборитости. Ханс Јирген Герт сасвим једноставно показује потребу за објективношћу сваког озбиљног историографског напора: на питање „мора ли историја да буде објективно обрађена?”, постоји само један прави одговор пошто су алтернативе да буде написана субјективно, партијно, манипулisaњем, својеглаво, фалсификаторски или лаживо. Човек се искрено и неискрено може залагати за истину, али алтернативу не може да прихвати нико ко искрено настоји да оствари научни захтев за писање историје.¹⁶

14 W. Hardtwig, н. д., 114.

15 Из изузетно богате и разноврсне литературе о проблему објективности овог пута скренемо пажњу на већ класични зборник *Objektivität und Parteilichkeit. Theorie der Geschichte* 1, hg. von Reinhart Koselleck, Wolfgang J. Mommsen und Jörn Rüsen, München 1977; такође Antoine Prost, *Vérité et fonction sociale de l'histoire*, y: Douze leçons sur l'histoire, Paris 1996, 283–306.

16 Hans-Jürgen Goertz, *Umgang mit Geschichte. Eine Einführung in die Geschichtstheorie*, Reinbek bei Hamburg, 1995, 130; *Die Epoche der Historisierung. Geschichtsdiskurs* 3, hg. von Wolfgang Kuttler, Jörn Rüsen und Ernst Schulz, Frankfurt am Main 1997, за ову прилику посебно занимљив прилог: Ulrich Muhlack, *Geschichtsschreibung als Geschichtswissenschaft*, 67–79.

11 Исто.

12 Исто, 110–111.

13 A. Mitrović, *Raspravljajnja sa Klio*, 41–46, 55–60.

Хартвиг тумачећи Ранкеово гледиште као *захтјев објективности* (der Objektivitätsanspruch) сматра га вредним наслеђем историографије управо јер има одлику дистанцирајуће рефлексije.¹⁷ Могуће је рећи да је то и *империјив објективности* због неопходности да се изузетно нагласи сама срж задатка услед великих тешкоћа које ометају проучавање историје.¹⁸ Начело-захтев-императив јесте у ствари водиља која се заснива на примарности знања о околини као бићу и о прошлости као негдашњем бићу, а упоредо је захтев за откривањем реалног, такође стимулише и идеал истинитости. Објективност и истинитост су, штавише, проткани кроз све фазе хиљадама година дугог постојања историографије без обзира на изневеравања, колебања, одступања и покушаја наметања супротног уверења.¹⁹ Хартвигово запажање је овог пута важно зато што у захтеву за објективношћу препознаје дистанцирајућу рефлексiju, али с тим да је разуме као критички инструмент који се дистанцира и од учинка модерне критичке историографије.²⁰ Ово је разумљиво као критичко преиспитивање које је потребно с обзиром на (не)поштовање датости света. Као епистемолошки темељ који инспирише критичност, посебну вредност има зато што је научна историографија 19. и 20. века, без обзира на њена неоспорна изузетна открића о прошлим историјским временима, ипак често, чак и видљиво, а некад и потпуно била партијна и ангажована, тенденциозна и једностранна, у служби уског националног и екстремног антinationалног, подложна класном, расном или лаичком односно религиозном мистичном уверењу итд. Реч је о пракси и скривене и јавне, свесне и несвесне, добровољне и наређене сврсисходности, о подређености и идеолошком или политичком, о оптерећености упрошћеном и превеликом просветитељском ревношћу. У свему свој удео има онај део постмодерне историографије који гуши научност својењем сазнања на наводно архетипске основе и језичке фlosкуле, на домишљања без правих истраживања, унеколико и фрагментаризацијом тема уз испуштање из вида дубоких, распрострањених и снажно испољених процеса, структура, појава и догађаја. Реч објективно једноставно намеће да начело-захтев-императив за објективношћу постане природан инструмент подстицања провере саме научности. Тиме се и обнавља изузетно научно важан и упоредо високоморални захтев вероватно вечите расправе о „историјској истини“.

Дистанцирајућа рефлексija је део самосвести критичке и научне историографије. Она њоме зналачки и строго методолошки регулише овај однос према савремености у корист омогућавања сазнања. Ова рефлексija је проткана кроз основно научно начело струке, али њу садржи и здрав разум. Отуда и њена важна улога у стварању психолошког одстојања и према самој критичкој историографији, тј. према научним резултатима. Такође она подстиче, а и са своје стране омогућава, теоријско и практично преиспитивање доследности у стварању објективних знања о стварности света историје.

17 W. Hardtwig, н. д., 114.

18 A. Mitrović, *Raspravljanja sa Klio*, 147–151.

19 Вид. Андреј Митровић, *Проштивање Клио. Огледи о теоријском у историографији*, Београд 1996.

20 W. Hardtwig, н. д., 114.

ДИСКУСИЈА DISKUSION

Марко Дођо

УДК

Одговор на „Размишљања...” проф. др Милча Лалкова, објављена у Годишњаку за друштвену историју III-3 (1996)

Захваљујем колеги Миличу Лалкову за пажњу с којом је прочитао мој чланак *Балканске државе и њихово муслиманство* („Годишњак”, год. II св. 3, 1995), и за расправу у *Размишљања о полемичком чланку Марка Дођа...* („Годишњак”, год. III св. 3, 1996). Свакако ћу имати у виду неке његове критичке коментаре у свом даљем истраживачком раду. Овде желим да одговорим на две од његових примедба: реч је о проблемима интерпретативне природе, на којима бих хтео само да објасним свој начин размишљања а не да браним одређену тезу. Осим тога, чини ми се да је једна од његових примедба настала због неспоразума – што значи да вероватно нисам био довољно јасан. Почео бих од ње.

Што се тиче признања држављанства муслиманском становништву у грчкој држави која се формирала у току устанка, у свом чланку сам написао да се „тај проблем није никада виртуелно поставио”. Лалков ми одвраћа да се, међутим, и те како поставио, „врло оштро”, и подсећа ме да је Епидеурски устав предвиђао држављанство само за „месне житеље... који верују у Христа”. „То значи да муслимани” – наставља Лалков – „који углавном насељавају Крит и који говоре грчки, немају право грчког држављанства.” У истом смислу, у свом чланку сам написао да је „појам грчког грађанина садржавао верску конотацију, према дефиницији усвојеној првом револуционарном уставном повељом”. Ипак, да би могло да се расправља о томе да ли је нека мањина укључена у право држављанства или из њега искључена, потребно је да постоји као мањина: а грчки устаници су схватили територијално ширење устаничке власти баш као елиминисање муслиманског присуства са те области. Што се тиче критских му-

слимана, питање њиховог грчког држављанства свакако није постављено 1821. године него век касније. Десет година, од 1912. до 1923. године, они су у ствари, били држављани Краљевине Грчке; и кад су лишени таквог статуса и кад су морали да оду (ако већ нису били отишли својеволјно), то се није догодило на основу Епидаурског устава, него применом Лозанске конвенције о обавезној размени становништва између Грчке и Турске.

Много комплекснији је проблем антагонизма између хришћана и муслимана у односу на еволуцију земљопоседничког режима. Коментаришући моја уопштавања, Лалков пише да је режим власништва земље оштетио бугарску пољопривредну економију на два начина. У бугарским областима са плодњом земљом стање правне несигурности успоравало је процес приватизовања земље и формирања чифлика као великих пољопривредних јединица оријентисаних ка тржишту; у бугарским западним крајевима отоманске власти су толерисале формирање чифлика као великих имања у власништву традиционалних друштвених слојева (муслимана). У тим областима, додаје Лалков, глад за земљом изражена је између 1835. и 1850. у низу сељачких побуна са изразитим елементима класног сукоба (а мој чланак наводно није имао то у виду). По Лалкову је, значи, отомански режим имао двоструко поражавајуће дејство на бугарску пољопривреду (и на бугарског сељака): због мањка чифлика у подунавској равници, због вишка чифлика у западним крајевима. Ово последње је моје шематизовање, али мислим да би га Лалков прихватио. У овом контексту термин *чифлик* се односи на две различите економске фигуре: с једне стране на „модерни“ чифлик, јединицу производње коју форсира потражња; с друге стране на „традиционални“ чифлик, заснован на ванекономском насиљу и оријентисан на „*revenue skimming*“ (добро смишљен термин Bruce McGowan-a). Тежак положај бугарског сељака у „традиционалном“ чифлику био је, парадоксално, доведен до крајности отоманским пореским реформама које су у многим случајевима изискивале двоструко опорезивање. У сељачким побунама између 1835. и 1850. били су тако присутни различити елементи: глад за земљом, класни сукоб, пореска побуна, верски антагонизам и сецесионистичке тенденције. Те последње су највише бринуле отоманске власти које су, с друге стране, оклевалe да поново успоставе легално стање (не треба заборавити да су чифлик, господарлук и остале сличне појаве биле у принципу незаконите) због страха да се не отуђи слој локалних муслиманских власника.

Што се тиче чифлика „модерног“ типа, треба пазити да се не претера у схватању његове модерности. Велики бугарски историчар Христо Христов цитира једну студију Х. Г. Левинтова (1953) из које произлази да су у бугарским земљама, уочи ослобођења, само у 17% чифлика радили надничари, а остатак се састојао од разних облика исполничарства. Пре свега, није чифлик био седиште фундаменталног антагонизма. Према проценама самог Христова (у различитим студијама скупљеним у *Аграрнији въпрос в българската национална революция*, София 1976), у режиму чифлика уочи ослобођења није радило више од 8% бугарских сељака; односно сваки петнаести како пише R. J. Crampton *Bulgarian Society in the Early 19th Century*, in R. Clogg, ed., *Balkan Society in the Age of Greek Independence*, Totowa, 1981). Остали су, после преуређења отоманског земљишног режима 1858. године били слободни сељаци, формално уживаоци земље *мири*, виртуелно ситни земљорадници и фрустрирани као произвођачи због не-

сигурних административних и материјалних услова и обесхрабрујућих пореских механизма. То значи да за 90% бугарских сељака противник није био више слој муслиманских великопоседника него отоманска држава, а затим онај део становништва (много већи од слоја бегова и власника чифлика, господарлука и сл.) који је за отоманску државу био везан политичком лојалношћу и верским афинитетом.

За 90% бугарских сељака „глад за земљом“ је, дакле, могла да се засити: 1. структурално, елиминисањем отоманског режима и његовим замењивањем новим режимом који би гарантовао правну сигурност, личну сигурност, сигурност поседа и пореску модернизацију (прелазак са десетка у натури на порез на земљу); 2. материјално, присвајањем муслиманске земље: разуме се, оне земље која се налазила у режиму „традиционалног“ чифлика и сличним облицима, а шире, оне земље коју су обрађивали мали и средњи земљопоседници (тачније уживаоци) муслимани. Национална држава остварила је нове структуралне услове и потпомогла да огроман број земљишних поседа, силом или путем уговора, пређе из власништва муслимана у бугарске руке (то помиње и Лалков: скоро четвртину обрадиве површине). Етничко насиље и мере модернизације сливају се у један такав аграрни преврат. Стало ми је да објасним да њега није покренуо социјални него политички конфликт, конфликт везан за расподелу власти, легитимацију власти, вршење државних функција (то је оцена и Христа Христова, ако гледамо суштину његове формуле о конфликту између „слободних бугарских сељака и владајуће отоманске класе“).

На крају, неколико запажања у вези с праксом и идеологијом балканских национализма, а нарочито бугарског. По мишљењу Лалкова, мој чланак сугерише да балканске национализме (говоримо о XIX веку) као *етничке* и *експанзионистичке* треба сместити у категорију „злих“ национализма, насупрот оним западним, *грађанског* типа. Жао ми је што сам се лоше изразио. Уверен сам да дихотомске типизације као што су „грађански“ и еманципаторни национализам и „етнички“ и агресивни национализам одговарају можда нашим данашњим моралним захтевима, али не приказују историјску специфичност. Балкански национализам настаје и развија се подједнако као „грађански“ и „етнички“. Пре свега у очигледном, али често занемареном смислу да он већини становништва приписује до тада непознат статус *грађанина* (оно што су покушавали да с напором ураде и отомански реформисти, али без великог успеха); али и у том смислу да примарну политичку лојалност поставља као апстрактан однос, фокусиран на *институције* (мада ове саме обухватају елементе етничитета). Што се тиче *агресивности*, она је била витални услов за постојање балканских националних држава у складу са лекцијом коју су им дале европске силе: „експанзија или пропаст“. У свему томе нема ничега типично балканског.

У ствари, треба да се призна да су се модерне балканске нације формирале у процесу рушења царског политичког поретка и његовог социјалног и културног наслеђа, при чему је свакако био одлучујући „популацијски“ аспект, непознат западноевропском модерном искуству. Та специфичност југоистичне Европе (која у потпуности недостаје у истовременом процесу националног уједињења Италијана и Немаца) састојала се у немогућој националној интеграцији оних сектора становништва који су се идентификовали и били идентификовани са старим режимом због свог верског припадништва. Ти „страни сектори“, ма ко-

лико успевали да се прилагоде новом режиму као грађани, тешко су могли и да га прихвате као свој. Колико сам схватио из бугарског искуства, морам да се сложим с Лалковом када тврди да је налет либерализма и модернизације погодио бугарске муслимане много силније од ма какве „освете јарма”. Ипак ће Лалков признати да није реч о чистом питању културе. То што су они емигрирали *добровољно*, само је формални аспект питања: процентуално преполовљавање бугарских муслимана у току тридесет година, указује на тежњу да се напетости и тешкоће које су сведене на њихову националну отуђеност реше на популацијском нивоу, то јест према логици чије су премисе биле у специфичном историјском развоју Балкана.

У свом чланку, постављајући то питање *ex ante*, питао сам се да ли је при пројектовању државе у бугарској националној мисли пре ослобођења вођено рачуна о тој специфичности, то јест о „етнички и верски хетерогеном становништву”. Лалков ме подсећа на дуалистички турско-бугарски пројекат који је кружио у бугарским национално свесним круговима крајем шездесетих година. Та информација је занимљива и ја сам му за то захвалан. Лалков ме подсећа и на просвећене ставове лидера као Каравелова и Левског. У ствари, њих сам и имао у виду у свом чланку „Национална, лична и верска слобода” (Каравелов), „верска и национална равноправност пред општим законом” (Левски) управо су „лаичке” и „грађанске” концепције као што сам их и дефинисао. Оно што је измицало либералним и демократским националним идеолозима јесте чињеница да су етнички и верски идентитети у оно време и на оним просторима представљали далеко ефикасније залихе легитимације политичке власти од било какве националне „грађанске” идеологије, а и да ће етничке и верске разлике постати основа и за лојалности и за отпоре у њиховој будућој националној држави. У том смислу сам написао да су они „игнорисали проблем”: исто као што је седамдесет година раније „игнорисао проблем” и Рига од Фере, који је добро познавао етничку и верску хетерогеност балканског становништва, али је замишљао да ће се она разбити пред влашћу закона у „хеленској републици”.

Веома ценим у Лалковом напису критику без полемичког тона: као што, уосталом, ни мој текст није био полемички. И то је једини детаљ у коме се радикално не слажем с Лалковом.

Превела са италијанског Ивана Голубовић

БАШТИНЕ HERITAGES

Мирослав Јовановић

УДК

У ЛАВИРИНТУ ТРАДИЦИЈА: ОД „СВ. САВЕ” ДО „МИТРАЉЕТЕ” И „ЋИЋКА”

(Савремени називи основних школа у Србији)

- Прилог истраживању проблема обележавања
традиција у савременом животу Србије -

Однос једног друштва према историји многострук је и разнозначан. Перцепција садржаја прошлости исказује се у широком спектру, од индивидуалних сећања и сложенијих друштвених форми сублимираних у различитим традицијама и колективном памћењу, преко уметничких представа које дочаравају прошле догађаје, до најразвијеније форме односа према прошлом, историјске науке (или научне историографије), која тежи рационалном сагледавању и стварању поузданих знања о историји.

Индивидуална сећања, уметничке представе и историјска наука чине испреплетене, ваннаучне и научне, саставнице у колективном односу једног друштва према сопственој прошлости. Но тај однос није у свим друштвима уравнотежен. У недовољно развијеним друштвима доминирају мање развијене, ваннаучне форме блиске епској свести, оптерећене стереотипима и митовима. На супрот томе, у културно развијенијим срединама преовлађују рационалне представе, утемељене на знању о властитој историји, које изграђује историјска наука.

У сложенем, међузависном односу ваннаучног и научног у једном друштву, форме ваннаучне перцепције прошлости врше јак притисак и на саму историјску науку. Ти пристиги не морају, по дефиницији, бити једнозначни и лоши. Понекад они могу дати подстицај интересовању за прошлост (ако нпр. актуелизују поједине, истраживачки занемарене, проблеме). Но, у највећем броју случајева они ограничавају стварање рационалних представа о историји (тима што, де-

лујући из научног окружења, увек утичу на врсту виђења, начин разумевања и облике тумачења садржаја прошлости)¹. Притисци ваннаучног посебно су драматични у друштвима у којима су изражени дисконтинуитети историјског развоја и снажна политичка инструментализација историје и историографије, путем њихове идеологизације, или коришћења у пропагандне сврхе.

Савремени развој историјске науке, а нарочито развој теоријске мисли о историографији, довели су до сазнања о неопходности проучавања ваннаучних перцепција прошлости (уз постојећа занимања за формирање научних представа о историји, којима се бави историја историографије). С временом су централно место у тим интересовањима заузела проучавања колективног памћења, комеморативних свечаности, традиција, и истраживања индивидуалних сећања (којима се бави историјска антропологија).

Проучавању традиција посвећује се велика пажња због важности које њихово неговање има у одређеном друштву, јер „традиција утиче на самосвест и омогућава идентификовање и самоидентификовање неке групе, покрета, народа, државе итд.”². Осим тога, свест о заједничкој прошлости која се формира у оквиру колективног памћења битно одређује идентитет једне нације и умногоме утиче на појаву, развој и облике исказивања национализма³. У том погледу нарочита пажња, у савременој историографији посвећује се проучавању традиција сублимираних у званичним националним и државним симболима (застава, грб и химна) и званичној политици (институције, јавно мњење); истраживању сећања на прошлост обликованих у уметничким представама, преко онога што се у савременој науци, захваљујући спретној дефиницији Пјера Норе, назива „местима сећања” (споменици, споменички комплекси, војничка гробља, различите церемоније, прославе и комеморативне свечаности), и интимних сећања (мемоари, дневници, писма и сл.).

Тим питањима у савременој светској историографији је последњих деценија посвећена изузетно велика пажња⁴. Последњих година и код нас су учињени први покушаји у истраживању те важне проблематике⁵.

1 О тим питањима видети детаљније: Andrej Mitrović, *Raspravljajna sa Klio. O istoriji, istorijskoj svesti i istoriografiji*, Sarajevo 1991, s. 206–207 и даље.

2 Andrej Mitrović, *Raspravljajna sa Klio. O istoriji, istorijskoj svesti i istoriografiji*, Sarajevo 1991, s. 212.

3 John R. Gillis, „Memory and Identity: The History of a relationship”, in: *Commemorations. The politics of National Identity*, J. R. Gillis, ed., New Jersey 1994, p. 3–24.

4 P. Nora, *Les lieux des memoires I–III*, Paris 1984–1993; J. Le Goff, *History and Memory*, New York 1992.; E. Hobsbawm, T. Ranger eds., *The invention of Tradition*, Cambridge 1983.; P. Connerton, *How Societies Remember*, Cambridge 1989; T. Butler ed., *Memory history, Culture and the Mind*, Oxford 1989; G. Mosse, *Fallen Soldiers: Reshaping the Memory of the World Wars*, New York - Oxford 1990, J. Bodnar, *Remaking America: Public Memory, Commemoration and Patriotism in the Twentieth Century*, Princeton 1992; J. R. Gillis ed., *Commemorations. The politics of National Identity*, New Jersey 1994.

5 Андреј Митровић, *Толички устанак. Месео у српској историји*, Београд 1993.; Slobodan Naumović, „Upotreba tradicije, Politička tranzicija i promena odnosa prema nacionalnim vrednostima u Srbiji”, u: *Kulture u tranziciji*, Београд 1994, 95–119.; Слободан Наумовић, „Устај сељо, устај роде: Символика сељаштва и политичка комуникација у новој историји Србије”, у: Годишњак за друштвену историју II–1 (1995), 39–63; Олга Манојловић, *Традиције првог светског рата у београдској јавности 1918–1941*, (магистарски рад у рукопису, одбрањен на Филозофском факултету у Београду 1996. године).

* * *

Школе, као институције, нису чиниоци којима се традиције једног друштва транспарентно исказују и који се веома пажљиво и свестрано истражују у савременој историографији. Но оне су, и поред тога, на неколико нивоа, повезане са традицијама које једно друштво обележава и слави. Назив школе изражава прихваћену и владајућу државну и друштвену политику у домену обележавања традиција, тиме што сугерише друштвено пожељно сећање на одређену личност и њену улогу и делатност у прошлости и на покрет, историјско раздобље у прошлости или културу епохи којој је личност припадала. Осим тога, уобичајено празновање дана школе представља неку врсту комеморативне свечаности која се обележава сваке године. Најзад, што није редак случај, у самој школи постоји споменичко обележје (споменик или биста) или уметничке, ликовне представе личности чије име школа носи. Сви ти елементи важни у процесу обележавања традиција, везани за саму школу као установу, или њен назив, посебно су значајни због педагошке функције школе. Јер свест о историји се код ученика изграђује на неколико нивоа. На основу научно формираних знања о прошлости (уџбеници историје) посредством ваннаучних интерпретација историје (уметничка књижевност, као обавезна школска литература), али и на основу традиција које се везују за име личности по којој је школа названа. Тиме се шири друштвени значај који, у погледу формирања колективног памћења, једна школа има у одређеној средини.

Анализа назива основних школа у Србији занимљива је због бројних, драстичних и дубоких политичких промена које су се одиграле на овим просторима, најпре 1945. године, а потом и од 1989. године до данас, промена које су се, неминовно, одразиле и на обележавања традиција. Називи школа су добар показатељ тих промена, индикатор начина на који је прошлост политички инструментализована и идеологизована, и специфичан одраз савременог друштвеног односа према традицијама у Србији.

Прецизна статистичка квантификација савремених назива основних школа⁶, обављена је на основу „Адресара основних школа Републике Србије”, из октобра 1994. године⁷. Анализа одсликава стање у једном тренутку савремене историје. Она не одражава промене које су се, могуће је, догодиле након 1994, као што ни не исказује све промене у раздобљу 1989–1994. (које би, свакако, могле илустровати основне тежње друштвених промена према историји и традицијама). У том погледу несумњиво је да би резултати добијени упоредном анализом промена назива основних школа у Србији, нпр. 1945–1995, или још свеобухватније, 1920–1995. године, пружили далеко прецизнију и свеобухватнију представу о односу према традицијама и о промени тог односа друштву током времена, али то је тема за једну обимнију студију. Сврха овог прилога је да

6 Приликом анализе у озбир су узети само називи обичних осмогодишњих школа, а нису анализирани називи специјалних основних школа, пошто су често везани за функцију саме школе (нпр. Основна музичка школа „Мокрањец”) тако да не одржавају у потпуности друштвени однос према традицијама.

7 Министарство просвете Републике Србије, *Адресар основних школа Републике Србије*, Београд октобар 1994.

прикаже затечено савремено стање (1994) и да на том примеру илуструје део различитих перцепција садржаја прошлости у савременом српском друштву.

* * *

Називи 1.469 основних школа у Србији показују да се у савременом српском друштву обележавају три различите традиције: историјске традиције, културне традиције и традиције комунистичког покрета у предратном, и у времену Другог светског рата. Осим тога, изван број школа (8,10%) својим именом не одражава ниједну од тих традиција. Те школе имају, или неутрална имена (Основна школа, Прва основна школа, Младост, итд.) или носе име места у коме се школа налази.

(А) ТРАДИЦИЈЕ

Комунистичка традиција	799 школа	54,39%
Историјска традиција	130 школа	8,84%
Културна традиција	421 школа	28,65%
Неодређено	119 школа	8,10%
УКУПНО	1.469 школа	100,00%

Ако би се, на основу назива основних школа, доносили уопштенији закључци о неговању традиција у савременом српском друштву (1994), уочио би се недвосмислен континуитет са раздобљем самоуправног социјализма.

Више од половине школа у Србији (54,39%) и данас носи имена којима се обележавају традиције комунистичког покрета из међуратног периода и традиције комунистичког крила антифашистичког покрета отпора који је током Другог светског рата био везан за КПЈ. Обележавању културних традиција српског народа, помоћу назива основних школа посвећује се дупло мања пажња (28,65%), у односу на комунистичке, а неговању историјских традиција које су, у хронолошком погледу, претходиле појави комунистичког покрета на овим просторима и његовој експанзији у годинама Другог светског рата и послератном раздобљу, поклања се изузетно мала пажња (8,84%).

Таква ситуација у вези са савременим називима основних школа у Србији, донекле противречи упадљивом повећању интересовања за „хиљадугодишњу српску историју и културу“ у српском друштву, политици, култури и јавности последње деценије⁸. Део одговора на те противречности свакако би требало потражити у инерцији преузимања и даљег неговања традиција претходног, комунистичког времена. Раздобља наше савремене историје у коме су се, под снажним контролом владајуће партије, налазили не само педагошка политика (у оквиру које су се, несумњиво, давала имена школама) већ и политика обележавања традиција, али и само научно бављење историјом, тј. историјска нау-

⁸ О односу према традицијама у савременом српском друштву детаљније: Slobodan Naumović, „Uproteba tradicije, Politička tranzicija i promena odnosa prema nacionalnim vrednostima u Srbiji“, u: Kulture u tranziciji, Beograd 1994, 95–119.

ка¹⁰. Затим и у чињеници да прекид друштвеног континуитета са претходним раздобљем током последње деценије у Србији, упркос свему, није био толико радикалан да би се нагло одбациле све традиције које су неговане у комунистичком систему, као што је то учињено у већини земаља источне Европе.

(Б) Комунистичка традиција

			% у односу на укупан број школа
Комунистичка традиција	799 школа	100,00%	54,39%
Имена личности везаних за комунистички покрет и НОБ	637 школа	79,72%	43,36%
„Јосип Броз Тито“	2 школе	0,25%	0,13%
Имена партизанских одреда из времена НОБ	34 школе	4,25%	2,31%
Датуми везани за комунистички покрет и НОБ	99 школа	12,39%	6,73%
„Братство-јединство“	27 школа	3,37%	1,83%

Исте противречности, дилеме и инерцију у прихватању претходног вредновања прошлости уочавају се и приликом анализе сваког од сегмента традиција које се обележавају називима школа.

Доминација назива школа којима се, у данашњем српском друштву, обележавају традиције везане за комунистички покрет последица је наслеђеног стања из претходног друштвеног система у коме је идеолошка индоктринација имала битну друштвено-политичку функцију¹¹. Тек мањим делом, пре свега обележавањем традиција покрета отпора везаног за КПЈ у Другом светском рату, та тежња се уклапа у праксу неговања традиција антифашистичке борбе из времена Другог светског рата, уобичајену у савременом свету.

Специфичности и парадокси обележавања комунистичких традиција могу се уочити детаљнијом анализом назива самих школа. Највећи број, готово 4/5, носи имена истакнутих личности комунистичког покрета или бораца партизанских одреда (79,72%). Специфично партијске традиције везују се за истакнуте делатнике КПЈ из међуратног времена (Филип Филиповић, Ђуро Ђаковић, итд.) и знатно више, за водеће партијске руководиоце који су деловали у предратним, ратним и поратним годинама (Моша Пијаде, Едвард Кардељ, Слободан Пенезић Крцун, Вељко Влаховић, Јован Веселинов Жарко и сл.). Ратне и традиције покрета отпора, осим имена партијских функционера, обележавају се и именима бораца партизанских одреда који су у послератном времену, углавном посмртно, одликовани орденом „народног хероја“. Међу називима тих школа можемо разликовати оне које носе имена активиста антифашистичког покрета и парти-

¹⁰ О инструментализацији историјске науке видети детаљније: Ђорђе Станковић, Љубодраг Димић, *Историографија под надзором. Прилози историји историографије 1–2*, Београд 1996.

¹¹ О улози идеологије у тоталитарним социјалистичким системима више: М. Јовановић, „Стиљинизам“, *Историјски гласник 1–2* (1993), 103–119.

занских бораца који су постали општепознати својом активношћу или погибијом (Жарко Зрењанин, Саво Ковачевић, Бошко Палковљевић Пинки, Иво Лола Рибар, Жикица Јовановић Шпанац, Драгојло Дудић, Душан Јерковић и др.), и групу школа са именима бораца чије су ратне активности и значај имали локални карактер, и били везани за неко место или крај (Трива Витасовић Лебарник, Добросав Радосављевић Народ, Милоје Петковић Фећко, Божидар Радовић Уча, Радоје Стојиљковић Кића, Витко и Света, Боро и Рамиз, Велизар Станковић Корчагин, Никодије Стојановић Татко, Ратко Павловић Ђићко, Светислав Голубовић Митраљета, Божидар Димитријевић Козица, Милан Вучићевић Звезац...).

Школе које носе имена истакнутих комуниста и бораца партизанских одреда, чине нешто мање од половине свих школа у Србији (43,36%).

Комунистичке традиције се осим имена истакнутих личности КПЈ и НОБ, обележавају и датумима, и то тројако: датумима везаним за одређену личност (25. мај); за неки од службених државних празника који су се славили у комунистичкој Југославији (1. мај, 29. новембар, 22. децембар, и сл.); или за дан који се прослављао као дан ослобођења неког града или места током Другог светског рата (2. октобар, 18. октобар, 20. октобар, 21. октобар, итд.). Датумима се именовао мањи број школа (12,39%), што је и логично. Но ако се компаративно анализирају називи свих школа, може се уочити да је број оних које у називу имају датум којим се обележавају комунистичке традиције, знатно већи (99 школа), у поређењу са укупним бројем школа чијим именима се обележавају традиције средњовековне, историје Првог и Другог српског устанка и Првог светског рата (заједно 82 школе).

Преостали начини обележавања комунистичких традиција везани су за давање назива школама по именима партизанских одреда (Тамнавски партизани, Трећи шумадијски одред, Попински борци, и сл.), односно истицањем у назив „Братство-јединство”. И на том сегменту, је могуће разумети свеобухватност политичко-пропагандне функције коју су школе имале у претходном времену. Наиме, назив „Братство-јединство” учесталији је (27) од имена којима се обележавају традиције Првог и Другог устанка (25), Првог светског рата (15), или науке и научности у Србији (26 школа).

Упркос чињеници да међу савременим називима школа у Србији апсолутно доминирају они којима се обележавају комунистичке традиције, ипак су, и на том примеру као и уопште у друштвеном односу према комунистичком сегменту наше савремене историје, уочљиве бројне контрадикторности, недоречености и дилеме.

Име Јосипа Броза Тита, несумњивог, беспоговорног лидера комунистичке партије (1937–1980) и социјалистичке Југославије (1945–1980), и врховног команданта јединица комунистичког крила атифашистичког покрета отпора у Другом светском рату, носе само две школе. Насупрот томе, знато је већи број школа са именима личности које су у комунистичкој хијерархији биле подређене Брозу: Моша Пијаде (22 школе), Жарко Зрењанин (16), Јован Поповић (9), Боро и Рамиз (6), Слободан Пенезић Крцун (4), Славко Родић (4), итд. На основу тога, неупућени посматрач могао би закључити да је Броз био минорна фигура комунистичког покрета и социјалистичке Југославије.

Међу називима основних школа нема ни имена високих партијских функционера из предратног, ратног и послератног времена који су, у унутарпартијским сукобима, изгубили свој положај, а понеки и живот (Милан Горкић, Сретен Жујовић, Александар Ранковић и др.), или су сматрани „отпадницима” и неподобнима (Милован Ђилас, Коча Поповић и сл.). Та чињеница још једном потврђује идеолошко-пропагандну функцију коју су, чак и називи школа, имали у претходном времену, а чије последице су се, по инерцији, задржале и до данас (изгубивши с временом део свог идеолошког набоја).

(В) Историјске традиције

			% у односу на укупан број школа
Историјска традиција	130 школа	100,00%	8,84%
Средњовековна историја	42 школа	32,30%	2,85%
Свети Сава	31 школа	23,84%	2,11%
Стефан Немања	3 школе	2,30%	0,20%
Кнез Лазар	2 школе	1,53%	0,13%
Деспот Стефан Лазаревић	2 школе	1,53%	0,13%
„Девет Југовића”	1 школа	0,76%	0,06%
„Мајка Југовића”	1 школа	0,76%	0,06%
„Бановић Страхиња”	2 школе	1,53%	0,13%
„Турски период”	2 школе	1,53%	0,13%
Ђеле Кула	1 школа	0,76%	0,06%
Старина Новак	1 школа	0,76%	0,06%
Историја првог и другог српског устанка	25 школа	19,23%	1,70%
Први српски устанак	1 школа	0,76%	0,06%
Таковски устанак	1 школа	0,76%	0,06%
Карађорђе	10 школа	7,69%	0,68%
Милош Обреновић	1 школа	0,76%	0,06%
Илија Бирчанин	2 школе	1,53%	0,13%
Арсеније Лома	1 школа	0,76%	0,06%
Стеван Синђелић	3 школе	2,30%	0,20%
Хајдук Вељко Петровић	2 школе	1,53%	0,13%
Анта Богићевић	1 школа	0,76%	0,06%
Танаско Рајић	1 школа	0,76%	0,06%
Васа Чарапић	1 школа	0,76%	0,06%
Јанко Катић	1 школа	0,76%	0,06%
Историја социјалистичког покрета - 19. век	20 школа	15,38%	1,36%
Светозар Марковић	13 школа	10,00%	0,88%
Димитрије Туцовић	4 школе	3,07%	0,27%
Васа Пелагић	3 школе	2,30%	0,20%

			% у односу на укупан број школа
Политичка историја Срба у Аустро-Угарској	7 школа	5,38%	0,47%
Светозар Милетић	3 школе	2,30%	0,20%
Васа Стајић	2 школе	1,53%	0,13%
Борђе Натопевић	2 школе	1,53%	0,13%
Први светски рат	15 школа	11,53%	1,02%
Краљ Петар I Карађорђевић	2 школе	1,53%	0,13%
Војвода Радомир Путник	3 школе	2,30%	0,20%
Војвода Степа Степановић	4 школе	3,07%	0,27%
Војвода Живојин Мишић	2 школе	1,53%	0,13%
Гаврило Принцип	1 школа	0,76%	0,06%
Мајор Илић	1 школа	0,76%	0,06%
Коста Војиновић	1 школа	0,76%	0,06%
1300 каплара	1 школа	0,76%	0,06%
Личности из историје других народна	19 школа	14,61%	1,29%
Ђирило и Методије	1 школа	0,76%	0,06%
Јан Амос Коменски	1 школа	0,76%	0,06%
Матија Губец	1 школа	0,76%	0,06%
Гоце Делчев	1 школа	0,76%	0,06%
В. И. Лењин	1 школа	0,76%	0,06%
Т. Г. Масарик	1 школа	0,76%	0,06%
Георги Димитров	1 школа	0,76%	0,06%
Скендербег	5 школа	3,84%	0,34%
Хасан Приштина	1 школа	0,76%	0,06%
Бајрам Цури	5 школа	3,84%	0,34%
Фан Ноли	1 школа	0,76%	0,06%

Иако се обележавање комунистичких традиција може на неки начин сврстати у групу историјских традиција, оно се, снажно израженим идеолошким подтекстом, издваја као засебан феномен.

Обележавање историјских традиција, које нису везане за комунистички покрет и Други светски рат, ако се може судити по називима школа, још је прилично маргинализовано у савременом српском друштву (8,84%).

Историјске традиције се обележавају именима личности и догађајима из историје српског народа (85,39%) и именима личности из историје других народа (14,61%).

Од традиција, везаних за властиту историју, у савременом српском друштву највише се негују традиције средњег века (32,30%), Првог и Другог српског устанка (19,23%) и Првог светског рата (11,53%). Много мање пажње се посвећује обележавању историјских традиција Срба у Хабзбуршкој монархији (5,38%) и „турском” периоду (1,53%). Поименична анализа упућује на важна за-

пажања, како у вези са именима која се појављују на списку, тако и, можда још више, у вези са онима којих на њему нема.

Средњовековне традиције се понајвише везују за Светог Саву. То је разумљиво с обзиром на чињеницу да се још од 19. века (свакако, с прекидом у комунистичком периоду), он слави као заштитник образовања („Свети Сава – школска слава”). Но парадоксално је да се обележавање средњовековних традиција готово завршава са именом Растка Немањића. И то у савременом српском друштву у коме се реторички, макар у јавности, велика пажња посвећује „хиљадугодишњој српској историји”. Осим имена Светог Саве, школе у Србији носе имена само тројице средњовековних владара (Стефана Немање, Лазара Хребелановића и Стефана Лазаревића). Истовремено се средњовековне традиције везују и за Косовску битку, али не научно верификованим садржајем, већ у ваннаучној перцепцији прошлости – имена јунака народне епске традиције („Мајка Југовића”, „Девет југовића”, „Бановић Страхиња”). Та појава на свој начин одсликава неговање народних епских традиција, које је веома развијено и изузетно често у модерној деветнаестовековној и двадесетовековној српској историји. Важно је уочити којих имена на овом списку нема. Ту се не налази ниједан владар из династије Немањића, изузев Стефана Немање (од Стефана Првовенчаног, до царева Душана и Уроша), ниједан средњовековни владар из династије Бранковића, затим ниједан владар Дукље и Зете, те ниједан обласни господар, нити владар средњовековне босанске државе (Твртко, Остоја, Херцег-Стјепан итд.).

Обележавање традиција Првог и Другог српског устанка најчешће се везује за име Карађорђа Петровића. Традиције устаничке борбе везују се и за имена народних првака који су страдали у турским одмаздама у предвечерје устанка (Илија Бирчанин), или истакнутих устаничких вођа који су погинули у борбама (Стеван Синђелић, Вељко Петровић, Танаско Рајић, Васа Чарапић). Парадоксално је да име оснивача модерне српске државе, Милоша Обреновића, носи само једна школа у Србији. То, на свој начин, показује каква и колика пажња се, и у данашњем српском друштву, посвећује неговању традиција српске државности. Јер, не потцењујући значај било ког историјског делатника, име кнеза Милоша у данашњој Србији носи исто онолико школа колико их носи имена „Зверца”, „Татка”, „Ћићка”, „Козице”, „Корчагина”, „Митраљете” и „Лебарника”, односно „Хасана Приштине” или „Фан Нолија”. То истовремено пластично показује да је и данашње друштво у Србији много склоније слављењу и неговању традиција везаних за трагичну димензију прошлости (погибију, патњу, жртвовање и смрт), него оних које се везују за еволуционе процесе, постепени развој и смишљену дипломатску активност, која, иако је мање спектакуларна од чина херојске погибије, даје дуготрајније и свеобухватније историјске резултате и самим тим има већу историјску важност. Тиме се, делимично, може објаснити због чега на том списку нема имена Томе Вучића Перишића, Проте Матије Ненадовића, Миленка Стојковића, Младена Миловановића итд.

Обележавање традиција социјалистичког покрета такође је било повезано са идеолошком функцијом коју су називи школа имали у социјалистичкој Југославији. Но те традиције, очито је, ни данас нису много изгубиле на својој актуелности (20 школа) – тј. обележавају се у више него традиције Првог светског рата (15 школа).

Обележавање традиција везаних за историју Срба у Хабзбуршкој монархији сведено је само на политички живот у Аустроугарској. Тиме је занемарена богата традиција српског грађанског живота у Хабзбуршкој монархији током 17, 18. и прве половине 19. века.

Први светски рат и његове традиције обележавају се именима тројице истакнутих команданата, војвода Радомира Путника, Степе Степановића и Живојина Мишића и мање именом Краља Петра I Карађорђевића „Ослободилаца”. То је разумљиво с обзиром на неговање војничких традиција везаних за сам рат. Парадоксално је, међутим, да на списку нема имена врховног команданта српске војске у Првом светском рату регента Александра Карађорђевића, а ни имена преостале двојице команданата српских армија, Петра Бојовића и Павла Јуришића Штурма. Такође је занимљиво да ниједна школа у Србији није названа по знаменитим ратним операцијама и биткама по којима је тај рат познат у српској историји, попут Церске и Колубарске битке.

(Г) Културне традиције

			% у односу на укупан број школа
КУЛТУРНЕ ТРАДИЦИЈЕ	421 школа	100,00 %	28,65%
Књижевност - 18-20 век	386 школа	87,41%	25,05%
Вук Караџић	79 школа	18,76%	5,37%
Доситеј Обрадовић	36 школа	8,55%	2,45%
Аврам Мразовић	1 школа	0,23%	0,06%
Филип Вишњић	3 школе	0,71%	0,20%
Сима Милутиновић Сарајлија	1 школа	0,23%	0,06%
Димитрије Давидовић	1 школа	0,23%	0,06%
Марко Миљанов	1 школа	0,23%	0,06%
Јован Стерија Поповић	3 школе	0,71%	0,20%
Петар II Петровић Његош	12 школа	2,85%	0,81%
Бранко Радичевић	45 школа	10,71%	3,06%
Љуба Ненадовић	2 школе	0,47%	0,13%
Милица Стојадиновић-Српкиња	1 школа	0,23%	0,06%
Јован Јовановић Змај	29 школа	6,88%	1,97%
Ђура Јакшић	26 школа	6,17%	1,76%
Лаза Костић	3 школе	0,71%	0,20%
Коста Трифковић	1 школа	0,23%	0,06%
Милован Глишић	3 школе	0,71%	0,20%
Лаза Лазаревић	3 школе	0,71%	0,20%
Јанко Веселиновић	3 школе	0,71%	0,20%
Стеван Сремац	3 школе	0,71%	0,20%
Војислав Илић - Млађи	1 школа	0,23%	0,06%
Алекса Шантић	9 школа	2,13%	0,61%
Јован Дучић	3 школе	0,71%	0,20%

			% у односу на укупан број школа
Милан Ракић	4 школе	0,95%	0,27%
Владислав Петковић Дис	2 школе	0,47%	0,13%
Светозар Ранковић	1 школа	0,23%	0,06%
Бранислав Нушић	8 школа	1,90%	0,54%
Радоје Домановић	8 школа	1,90%	0,54%
Петар Кочић	10 школа	2,37%	0,68%
Бора Станковић	13 школа	3,08%	0,88%
Исидора Секулић	3 школе	0,71%	0,20%
Момчило Настасијевић	1 школа	0,23%	0,06%
Стеван Јаковљевић	1 школа	0,23%	0,06%
Иво Андрић	7 школа	1,66%	0,47%
Милош Црњански	10 школа	2,37%	0,68%
Меша Селимовић	2 школе	0,47%	0,13%
Десанка Максимовић	16 школа	3,80%	1,08%
Бранко Ћопић	4 школе	0,95%	0,27%
Михајло Лалић	1 школа	0,23%	0,06%
Мирослав Мика Антић	4 школе	0,95%	0,27%
Бранко Миљковић	1 школа	0,23%	0,06%
Душко Радовић	2 школе	0,47%	0,13%
Данило Киш	1 школа	0,23%	0,06%
Наука 19-20 век	26 школа	6,17%	1,76%
Ђура Даничић	2 школе	0,47%	0,13%
Стојан Новаковић	1 школа	0,23%	0,06%
Јосиф Панчић	2 школе	0,47%	0,13%
Никола Тесла	10 школа	2,37%	0,68%
Михајло Пупин	2 школе	0,47%	0,13%
Јован Цвијић	7 школа	1,66%	0,47%
Павле Савић	1 школа	0,23%	0,06%
Мика Петровић Алас	1 школа	0,23%	0,06%
Сликаство 19-век	5 школа	1,18%	0,34%
Урош Предић	1 школа	0,23%	0,06%
Паја Јовановић	2 школе	0,47%	0,13%
Ђорђа Крстић	1 школа	0,23%	0,06%
Надежда Петровић	1 школа	0,23%	0,06%
Музика 19-век	2 школе	0,47%	0,13%
Стеван Стојановић Мокрањец	1 школа	0,23%	0,06%
Јосиф Маринковић	1 школа	0,23%	0,06%
Задужбинарство	1 школа	0,23%	0,06%
Илија Милосављевић Коларац	1 школа	0,23%	0,06%

			% у односу на укупан број школа
Представници култура других народа	19 школа	4,51%	1,29%
Шандор Петефи	4 школе	0,95%	0,27%
Иван Гундулић	2 школе	0,47%	0,13%
Људевит Штур	1 школа	0,23%	0,06%
Владимир Назор	5 школа	1,18%	0,34%
Иван Горан Ковачић	5 школа	1,18%	0,34%
Франце Прешерн	1 школа	0,23%	0,06%
Максим Горки	1 школа	0,23%	0,06%

Обележавању културних традиција, за разлику од историјских, посвећује се знатно већа пажња у савременом српском друштву (28,65% од свих школа). Но, и неговање културних традиција није лишено бројних контрадикторности. Културне традиције се готово искључиво везују са српску књижевност 19. и 20. века (87,41%). У неупоредиво мањем обиму културне вредности се препознају у српској науци 19. и 20. века (6,17%), а у занемарљивом постотку у сликарству (1,18%) и музици (0,47%), 19. и 20. века.

Вук Караџић представља, ако је судити по називима основних школа (укупно 79), али и не само по њима, централну и по много чему одређујућу личност српске културе. Према његовом делу профилисана је, и у хронолошком и у садржинском погледу, српска култура. Књижевне вредности, којима се у савременом српском друштву обележавају културне традиције, везују се, у огромном проценту, за оно што се у српској књижевности догађало након појаве Вука Караџића. Свега четири ствараоца, од свих чија имена налазимо на овом списку, нису у групи која се, условно, може назвати културним кругом Вука Караџића (то су: Доситеј Обрадовић, Аврам Мразовић, Димитрије Давидовић и Јован Стерија Поповић). Чињеница да се културне вредности српског народа своде на књижевно стваралаштво последњих 150-200 година представљала извештај парадокс с обзиром на представу, честу у јавности последњих година, о „хиљадугодишњој српској култури“, представу која је, најчешће, покретљива, варљива, али веома транспарентна, тврђом да се „на средњовековном српском двору јело затим виљушкама док је варварска Европа...“

Свођење културних вредности српског народа на књижевни рад у последњих 150 година битно је сузило простор на основу кога се данас негују традиције, потиснувши из њега како богато средњовековно књижевно наслеђе (од Доментијана и Теодосија, до Константина Филозофа и Данила Другог) тако и културно стваралаштво грађанских кругова у Хабзбуршкој монархији, почевши од 18. века (од Христифора Жефаровића и Захарије Орфелина, преко Венцловића, Соларића, Трлајића, Стојковића, Стратимировића и Мушицког, до Видаковића, Хацића, Стејића и др.). Истовремено, тако драстично поједностављање и осиромашење, олакшало је појаву данашње искривљене представе о културним вредностима прошлости, сублимиране у транспарентној, али значењски сиромашној причи о „златним виљушкама“.

* * *

„Обележавање успомена – како је нагласио Џон Гилис – по дефиницији је друштвено и политичко, у себе укључује усклађивање појединачних и групних сећања, чији се резултати могу појавити, у суштини, као производ процеса сталне расправе, борбе и, у неким случајевима, разарања”¹². Управо на тој двострукој основи (политичкој и друштвеној), профилисанеј сталним расправама и борбама, могуће је разумевање традиција које се у савременом српском друштву обележавају називима школа. Данашње неговање традиција је умногоме омеђено и одређено континуираним притиском политичког, који није био снажан само у комунистичком времену, већ се протеже од краја 19. па током целог 20. века. И то не само уочљивим истицањем и слављењем једног модела традиција (нпр. комунистичких) већ и, посредно, занемаривањем и потискивањем других и другачијих традиција. Тиме се знатно осиромашује наш савремени однос према садржајима прошлости и отвара се простор да у друштвеном односу према историји преовладају поједностављене, стереотипне представе, уместо рационалних и научно заснованих знања. Испреплетени утицаји различитих чинилаца довели су до данашњег (1994) односа у коме се, називима школа, историјске традиције обележавају шест пута мање од комунистичких и три пута мање од културних традиција.

Но, у односу према историјским и културним традицијама, транспарентно истицање садржаја и симбола прошлости везаних за одређене личности чини само један од неколико важних елемената обележавања односа друштва према историји. Занемаривање и маргинализација појединих епоха и историјских делатника такође представља чињеницу која има битну улогу у разумевању односа друштва према историјском наслеђу. И истицање и занемаривање садржаја прошлости имају велику важност, јер „данас се од окретања заједничкој историји често очекује да она доприноси јачању колективног идентитета, при чему се под идентитетом подразумева осећање заједништва и свест о њему, која ће подстицати општу сагласност и јачати легитимност друштва и његову способност за делање”¹³.

Лако је уочљиво да се у српском друштву најчешће називима школа обележавају оне историјске традиције које су везане за борбу, ратовање, погинуће, жртвовање, или револуцију. То има оправдања будући да се борбом достижу одређени циљеви и вредности (слобода, самосталност, држава), које представљају симболе колективног идентитета и заједништва једног народа или нације. Парадокс представља чињеница да се, на супрот томе, и данас ретко обележавају традиције онога што представља највиши циљ борбе и што јој даје смисао (држава, државност, самосталност и сл.). При том је очигледно да значајно раздобље у политичкој историји Србије, друга половина 19. века, када је вођена сложена дипломатска активност и када је изборена потпуна независност српске државе, није обележен именом ниједне личности, нити неким важним догађајем (почевши од владара из династије Обреновић, Михаила и Милана, преко поли-

12 John R. Gillis, „Memory and Identity: The History of a relationship”, in: Commemorations. The politics of National Identity, J. R. Gillis ed., New Jersey 1994, p. 5.

13 Јирген Кока, О историјској науци. Оглед, Београд, 1994, с. 42–43.

тичара, са Илијом Гарашанином и Јованом Ристићем на челу до бројних догађаја, попут Чукур-песме, Херцеговачког устанка итд.). Такође је упадљиво да се не обележавају традиције везане за личности и догађаје из историје Краљевине Југославије, од оснивања 1918, до распада 1941. године.

Посебно значајан моменат представља чињеница да се у српском друштву уопште не обележавају традиције везане за привредни и економски развој (које симболизују личности попут Мише Анастасијевића, Николе Спасића, Милоша Савчића или Лазара Пачуа), односно традиције везане за Српску православну цркву (упркос у јавности устаљеном уверењу да је национални идентитет српског народа за време турске владавине очуван управо захваљујући цркви). Дакле, негују се традиције везане за борбу (Први и Други српски устанак, Први светски рат), али се не обележавају традиције везане за оно што је било циљ те борбе (независна српска држава и Краљевина Југославија, односно нормалан живот и развој у независној и слободној држави). Тај несклад се може само делимично објаснити идеолошко-политичким притисцима које су на колективно памћење (и у оквиру тога на обележавање традиција) вршиле комунистичке власти након 1945. године. Истовремено, он је последица бројних дисконтинуитета у историјском развоју српског народа. У њему се могу препознати и одједи давно окончаних непријатељстава, нетрпељивости и политичких борби које су водиле две српске династије, Карађорђевићи и Обреновићи, а и друштвене последице политичког сукоба либерала и радикала с краја 19. века.

Ти давно окончани сукоби, чије су резултате нове комунистичке власти делимично прихватиле и искористиле (свакако, у складу са својим потребама), проузроковали су и доста несклада и противречности својствених за савремено обележавање културних традиција.

Апсолутна доминација обележавања и неговања традиција везаних за народњачки концепт српске културе (чије оквири и најважније садржаје одређује делатност Вука Караџића, али и народна епска поезија) представља појавни ниво у односу према културним вредностима прошлости.

Важно је нагласити да је управо народњачки концепт културе, својеврсна „цивилизација гуња и опанка“ – заснована током 19. века на народној, епској поезији, традиционалној култури српског села, руралним митовима и легендама – наметана као највиша национална и културна вредност, заправо у потпуности политички инструментализована, јер је одговарала популистичкој реторици коју су у политички живот Србије увели, крајем прошлог века, радикали Николе Пашића¹⁴. Тај културни концепт и реторика заснована на њему, својим основним садржајима, одговарали су и комунистичком концепту развоја културе „радног народа града и села“, јер су негирали грађанске културне вредности и концепте. У оба случаја, Вук је био представљен као симбол; правих националних вредности, код радикала, односно, идеја напредних социјалних слојева који имају водећу улогу у историји (конкретно сељаштва), код комуниста. (На тој основи изграђен је мит о Караџићу у српској култури).

„Цивилизација гуња и опанка“, априорно је била супротстављена грађанском културном концепту као нешто што одржава праве (националне или кла-

14 О Пашићевом односу према друштву и култури детаљније: Андрей Шемякин, „Никола Пашић и српског обществено. Взгляд из эмиграции (1883–1889)“, у: Годишњак за друштвену историју II-1 (1995), 1–18.

* * *

„Обележавање успомена – како је нагласио Џон Гилис – по дефиницији је друштвено и политичко, у себе укључује усклађивање појединачних и групних сећања, чији се резултати могу појавити, у суштини, као производ процеса сталне расправе, борбе и, у неким случајевима, разарања“¹². Управо на тој двострукој основи (политичкој и друштвеној), профилисанеј сталним расправама и борбама, могуће је разумевање традиција које се у савременом српском друштву обележавају називима школа. Данашње неговање традиција је умногоме омеђено и одређено континуираним притиском политичког, који није био снажан само у комунистичком времену, већ се протеже од краја 19. па током целог 20. века. И то не само уочљивим истицањем и слављењем једног модела традиција (нпр. комунистичких) већ и, посредно, занемаривањем и потискивањем других и другачијих традиција. Тиме се знатно осиромашује наш савремен однос према садржајима прошлости и отвара се простор да у друштвеном односу према историји преовладају поједностављене, стереотипне представе, уместо рационалних и научно заснованих знања. Испреплетени утицаји различитих чинилаца довели су до данашњег (1994) односа у коме се, називима школа, историјске традиције обележавају шест пута мање од комунистичких и три пута мање од културних традиција.

Но, у односу према историјским и културним традицијама, транспарентно истицање садржаја и симбола прошлости везаних за одређене личности чини само један од неколико важних елемената обележавања односа друштва према историји. Занемаривање и маргинализација појединих епоха и историјских делатника такође представља чињеницу која има битну улогу у разумевању односа друштва према историјском наслеђу. И истицање и занемаривање садржаја прошлости имају велику важност, јер „данас се од окретања заједничкој историји често очекује да она доприноси јачању колективног идентитета, при чему се под идентитетом подразумева осећање заједништва и свест о њему, која ће подстицати општу сагласност и јачати легитимност друштва и његову способност за делање“¹³.

Пако је уочљиво да се у српском друштву најчешће називима школа обележавају оне историјске традиције које су везане за борбу, ратовање, погибију, жртвовање, или револуцију. То има оправдања будући да се борбом достижу одређени циљеви и вредности (слобода, самосталност, држава), које представљају симболе колективног идентитета и заједништва једног народа или нације. Парадокс представља чињеница да се, на супрот томе, и данас ретко обележавају традиције онога што представља највиши циљ борбе и што јој даје смисао (држава, државност, самосталност и сл.). При том је очигледно да значајно раздобље у политичкој историји Србије, друга половина 19. века, када је вођена сложена дипломатска активност и када је изборена потпуна независност српске државе, није обележен именом ниједне личности, нити неким важним догађајем (почевши од владара из династије Обреновић, Михаила и Милана, преко поли-

12 John R. Gillis, „Memory and Identity: The History of a Relationship“, in: Commemorations. The politics of National Identity, J. R. Gillis ed., New Jersey 1994, p. 5.

13 Јирген Кока, *О историјској науци. Оглед*, Београд, 1994, с. 42–43.

тичара, са Илијом Гарашанином и Јованом Ристићем на челу до бројних догађаја, попут Чукур-песме, Херцеговачког устанка итд.). Такође је упадљиво да се не обележавају традиције везане за личности и догађаје из историје Краљевине Југославије, од оснивања 1918, до распада 1941. године.

Посебно значајан моменат представља чињеница да се у српском друштву уопште не обележавају традиције везане за привредни и економски развој (које симболизују личности попут Мише Анастасијевића, Николе Спасића, Милоша Савчића или Лазара Пачуа), односно традиције везане за Српску православну цркву (упркос у јавности устаљеном уверењу да је национални идентитет српског народа за време турске владавине очуван управо захваљујући цркви). Дакле, негују се традиције везане за борбу (Први и Други српски устанак, Први светски рат), али се не обележавају традиције везане за оно што је било циљ те борбе (независна српска држава и Краљевина Југославија, односно нормалан живот и развој у независној и слободној држави). Тај несклад се може само делимично објаснити идеолошко-политичким притисцима које су на колективно памћење (и у оквиру тога на обележавање традиција) вршиле комунистичке власти након 1945. године. Истовремено, он је последица бројних дисконтинуитета у историјском развоју српског народа. У њему се могу препознати и одјеци давно окончаних непријатељстава, нетрпељивости и политичких борби које су водиле две српске династије, Карађорђевићи и Обреновићи, а и друштвене последице политичког сукоба либерала и радикала с краја 19. века.

Ти давно окончани сукоби, чије су резултате нове комунистичке власти делимично прихватиле и искористиле (свакако, у складу са својим потребама), проузроковали су и доста несклада и противречности својствених за савремено обележавање културних традиција.

Апсолутна доминација обележавања и неговања традиција везаних за народњачки концепт српске културе (чије оквире и најважније садржаје одређује делатност Вука Караџића, али и народна епска поезија) представља појавни ниво у односу према културним вредностима прошлости.

Важно је нагласити да је управо народњачки концепт културе, својеврсна „цивилизација гуња и опанка“ – заснована током 19. века на народној, епској поезији, традиционалној култури српског села, руралним митовима и легендама – наметана као највиша национална и културна вредност, заправо у потпуности политички инструментализована, јер је одговарала популистичкој реторици коју су у политички живот Србије увели, крајем прошлог века, радикали Николе Пашића¹⁴. Тај културни концепт и реторика заснована на њему, својим основним садржајима, одговарали су и комунистичком концепту развоја културе „радног народа града и села“, јер су негирали грађанске културне вредности и концепте. У оба случаја, Вук је био представљен као симбол; правих националних вредности, код радикала, односно, идеја напредних социјалних слојева који имају водећу улогу у историји (конкретно сељаштва), код комуниста. (На тој основи изграђен је мит о Караџићу у српској култури).

„Цивилизација гуња и опанка“, априорно је била супротстављена грађанском културном концепту као нешто што одржава праве (националне или кла-

сне) вредности и са тих позиција била је означена и слављена као највиша културна вредност.

Насупрот томе, потпуно су занемарене и негиране традиције грађанске културе, која се, од времена просветитељства, развијала међу Србима у Хабзбуршкој монархији, и доследно се настављала на дотадашњу српску књижевну и културну традицију. Таквим поједностављивањем, негирањем и одбацивањем грађанске културне традиције, дошло се до ситауције да се и у данашњем српском друштву све културне вредности везују готово искључиво (у 90% случајева), за књижевно стваралаштво – једину област културе која је, путем усменог народног стваралаштва (народна, епска и лирска, поезија и проза), била развијена у „цивилизацији гуња и опанка“. Све друго чега у „цивилизацији гуња и опанка“ није било, тј. наука и научност, сликарство и музика, и данас се веома ретко препознаје као стварна, културна и друштвена вредност, а самим тим и као традиција коју је потребно обележавати. Због тога се ни данас не негују традиције просветитељске науке 18. и прве половине 19. века (Орфелин, Рајић, Соларић, Трлајић, Стојковић итд.), музике, и сликарства (Жефаровић, Орфелин), али ни грађанске књижевности (Видаковић, Мушицки, Хаџић итд.). Парадокс, у целој ситуацији, представља чињеница да се такав друштвени однос пренео на науку, сликарство и музику уопште, тако да је у данашњем српском друштву свега 1,76% школа које носе имена неког научника, 0,34% са именима сликара и 0,13% које се називају по неком композитору.

* * *

Сви закључци, који би се могли извести на основу ових анализа, губе значај пред чињеницом да би опширнија анализа, која би обухватила знатно дужи период (нпр. 1945-1998, или 1920-1998), показала многе важне етапе и моменте својствене односу српског друштва према традицијама.

Намера овог прилога није била да се бави целином друштвеног односа према традицији, током историје, већ да на примеру који нам пружају савремени називи основних школа у Србији (1994. године, према последњем попису који је сачињен), скицира данашњу ситуацију у једном важном сегменту обележавања традиција у друштву.

14 О Пашићевом односу према друштву и култури детаљније: Андрей Шемякин, „Никола Пашић и савремено српско општејство. Вглед из емиграцији (1883–1889)“, у: Годишњак за друштвену историју II-1 (1995), 1-18.

Тотална историја

TRAJAN STOJANOVIĆ, BALKANSKI SVETOVI – PRVA I
POSLEDNJA EVROPA, Equilibrium, Beograd, 1997, 520.

Са неоправданим закашњењем наше читалиште је недавно добило дело професора Трајана Стојановића, балканолога светског гласа, када је на српском језику објављена његова књига „Balkanska civilizacija” (Centar za geopoetiku, 1995, стр. 191), кратка претходница обимне студије (520 стр.) о многим лицима Балкана. Тачније, књига „Балкански светови” се састоји од два дела: првог који је прерађена и проширена верзија „Балканске цивилизације” (315 стр.) и сасвим новог другог дела (104 стр.). Преостали део књиге је сачињен од уводне речи Кевина Рајлија, белешке о аутору Властимира Ђокића, индекса и обимне библиографије на 80 страница.

Стојановићев узор је знаменити Фернан Бродел, аутор код нас, на жалост, још необјављеног монументалног дела „Средоземље и средозмени свет у доба Филипа II”. Могло би се рећи да је Трајан Стојановић један од најзапаженијих савремених следбеника светски познате школе аналита, чији су челници Марк Блок, Лисјен Февр и Фернан Бродел. С обзиром на подручје којим се бави – Балкан, Стојановић је за нас посебно значајан историчар. Као Броделов ученик, Стојановић је усвојио постулате његовог структурализма. Тако, Стојановић најпре полази од учења о историји дугог трајања тог главног, али не јединог, пута историје „који сам поставља све велике проблеме данашњих и некадашњих друштвених структура. То је једини начин говора који повезује историју са садашњошћу и претвара је у недељиву целину” (Бродел, „Списи о историји”, СКЗ, Београд, 1992, стр. 7). Историјски процес дугог трајања је „непомично време или бар време које веома споро одмиче, које је упорно у свом непрекидном понављању”. То не значи да Стојановић, као и његови малочас поменути узор, не води рачуна о „вишеструкости временских ритмова – дугих и далекосежних,

средњих и колебљивих, брзин и кратких". („Balkanski svetovi", 1997:307). Али основно је уверење да „постоји изузетно спора историја цивилизација, посматраних у њиховим понорним дубинама и у њиховим структурним и географским особеностима". (Бродел, *Ibidem*, стр. 60).

Други постулат школе анализиста је настојање да се обједине све хуманистичке и друштвене науке, односно покушај да се постигне конвергенција разних теорија о човеку и друштву и да се оствари „методолошки плурализам" обједињавањем метода појединих научних дисциплина како би се друштвено-историјска хетерогеност обухватила у тоталитету. Отуда тежња за писањем „тоталне историје". Слично Броделу у случају Медитерана, Стојановић на примеру Балкана настоји да обједини три компоненте: 1. географско тло и утицај физичких и климатских услова; 2. друштвено-економске структуре и процесе, а и вредносне оријентације; 3. догађања, политику и учинак појединих личности.

Када је реч о Балкану као свету у малом, или као полазишту за разумевање светске историје, слични покушаји његовог истраживања изведени су у делима Арнолда Тојнбија, Вилијема Мекнила и Лефтена Ставријаноса, а и у делу нашег Јована Цвијића.

Подоухват који не полази за руком тимовима историчара, па и појединим институтима историјских или друштвених наука, успео је Стојановићу. Он је написао синтезну историју Балкана у распону од десет хиљада година: од неолита до данас, а што се Срба тиче – од њиховог досељавања на Балкан до грађанског рата почетком деведесетих година нашег века. Објединио је, мање или више успешно, радове историчара, антрополога, социолога, психолога, археолога, економиста, политиколога, демографа, географа, хуманиста... Другим речима, сачинио је целину повезујући друштвену, економску, културну и политичку историју. Тако нешто је могао да постигне само један велики ерудита, изузетно теоријски и методолошки образован научник, самопрегоран истраживач бројних архива и познавалац светских и балканских језика, какав је професор Трајан Стојановић.

Додајмо томе да наш аутор тумачи богату, слојевиту и замршену историју балканских цивилизација на својеврстан модеран начин, а то, како сам пише, значи „не само откривањем нових чињеница већ и постављањем нових питања, указивањем на нове скупове односа и њиховом анализом, применом одговарајућих нових и старих метода на нова и стара питања" (стр. 25) Ствари и догађаји, чињенице и идеје најчешће се објашњавају социолошким и антрополошким теоријама и тако добијају свој дубљи и прави смисао. Постоји стална кореспонденција између теоријских претпоставки и резултата истраживања и на тај начин се постиже целовитост у обради историјске стварности.

У првом делу своје књиге Стојановић се бави темама као што су: однос природе и друштва, фолклор, биотехника и друштвена биологија (рађање и васпитавање деце...), технологија, друштво (етногенеза, сродство, племенски односи, мушка и женска удружења, милеранистички покрети и револуције...), предмодерна и модерна привреда, личност и култура (архаична и модерна схватања рада, времена и простора).

У другом делу књиге обрађени су односи слободе и принуда културе, при чему су посебно занимљиви одељци о културним и идеолошким мобилизаторима у разним балканским друштвима, о зачецима грађанског друштва, о трај-

ном „нарцизму малих разлика", о тзв. погонским митовима (косовски мит и други митови), о новом светском поретку, итд.

Професор Стојановић је први део књиге у друштвеном и идејном контексту обележеном деловањем нове левице, студентским и другим новим друштвеним покретима, а други део књиге је настао на фону пада Берлинског зида, урушавања социјалистичког система у Европи, тегобне транзиције праћене жестоки сукобима, па и ратовима.

За боље разумевање најновијих трагичних збивања на нашем делу Балкана скрећемо пажњу на поглавље о узајамним односима популационих система, у коме се, сем осталог, разматрају могуће последице распада совјетског система и СФРЈ на Балкан, Европу и свет. Цео други део Стојановићеве студије убедљиво показује како проблеми прошлости утичу на актуелне проблеме, то јест како одређени временско-просторни односи дуго трају.

Стојановић трага за узроцима и последицама веома бројних територијалних, верских, етничких и идеолошких сукоба на Балкану, све до наших дана. При том он признаје значај ратова и држава, али првенствено води рачуна о историји „народа, малих локалних култура и сусретању супротстављених цивилизација, односно култура". Разматрајући проблеме садашњег времена, Стојановић, између осталог, износи мишљење да је за балканска друштва у транзицији веома важно да због сукоба не занемаре питање „како из застареле индустријализације ускочити у кибернетску технологију". Стојановић сматра пожељним да балканска друштва у току мучне транзиције избегну замке капиталистичког нивелисања, а то је могуће ако тржишна привреда буде заснована на заштити културно-еколошке баштине сваког друштва посебно. Тим ставом Стојановић показује да је нарочито значајно да се очува културни идентитет сваког народа, али исто тако, ако не и значајније, да се очува њихова еколошка равнотежа. Слободан сам да кажем да је такав „еколошки" став, бар у контексту домаће историографије, права иновација. Наш аутор заправо критикује савременом капитализам залажући се за културну аутономију и поштовање еколошких захтева како би се одржала равнотежа између слободе и социјалне правде. Истицањем равнотеже између слободе и социјалне правде, Стојановић у критичком ставу према савременом капитализму заузима позицију левог либерала.

Потребно је осврнути се и на значење поднаслови Стојановићеве књиге, који гласи: Прва и последња Европа. Балкан је прва европска област у којој је развијена пољопривреда и у којој су настали први европски градови. Зато је Балкан прва Европа. Али због поделе хришћанске цркве на латинску и византијску, османлијског освајања Балкана, комунистичке владавине у свим балканским државама осим Грчке, балканске културе су се, вели Стојановић, развијале у правцима који су одступали од развоја латинске, келтске и германске, католичке и протестантске Европе. Од средине XVIII века, а нарочито од 1789. године, балкански народи и културе су почели да се враћају европским културама заснованим на „одбацивању начела привилегије". Речју, почели су да делују као последња Европа. Илустрације ради, навешћемо још једно Стојановићево гледиште, које гласи: „Генерација деведесетих година деветнаестог века била је европска, а не уско национална појава. Утолико што је ова генерација постојала и на Балкану, можемо рећи да је Балкан – та „прва европа и некадашња 'Азија и Европи' поново припадао Европи и духом, а не сеамо географски." (стр. 305)

Попут Медитерана код Бродела, у Стојановићевој интерпретацији Балкан израста у „изузетну личност”.

Сада се поставља питање хоће ли православни део Балкана, посебно онај на коме живи наш народ, били искључен из Европске уније. Да би Европска унија задовољила универзалне и посебне културне потребе, неопходно је, поручује Стојановић, да у њој партиципирају Запад, Средина и Исток, католичке, православне хришћанске традиције, а исто тако јеврејске и муслиманске. Дакле, сви народи и све културе, али ако остану „привржени француској револуционарној традицији слободе и једнакости пред законом и докле год прихватају начело да права подразумевају и дужности”. (стр. 412) С тим у вези, од битног значаја и одговор на следеће питање с краја Стојановићеве књиге: „Хоће ли Европа и балкански народи, на крају крајева, мудрије реаговати на слом другог облика командне привреде и поновно буђење назадних национализма – које не треба бркати с културним аутономијама – што се издваја за наду цивилизације, капитализма и човечанства?” (стр. 414).

На крају бих изнео убеђење да смо појавом Стојановићеве књиге на српском језику добили смелу, поуздану и изазовну историјску синтезу о „балканским световима”, која нам је, сем осталог, потребнија уколико је код нас узела маха злоупотреба историографије у виду наглашено етноцентричних историјских приступа или разних митоманија о „Србима народу најстаријем” ради дневно-политичких потреба.

Било би добро и значајније од малочас реченог када би та Стојановићева књига како због свог особеног, модерног методолошког приступа и садржајног богатства тако и због своје мудрости и племенитости, изменила поглед на историју не само нашим љубитељима историографије већ и појединим историчарима и другим стручњацима у области хуманистичких и друштвених наука.

Треба рећи и то да је та изузетна књига друга по реду, после сјајне књиге Симе Ђирковића „Рабојници, војници, духовници”, у библиотеци Димензије историје, коју је зналачки и са доста акрибије уредио издавач Властимир Ђокић.

Ивана Ђорђевић је и овога пута одлично обавила свој нимало лак преводилачки посао.

Недељко Радосављевић

УДК

Недељко Јешић – Драгица Матић – Видан Николић, *Ратни дневници Ужичана 1912–1918*, Историјски архив Ужице, Ужице 1995, 520.

Учесће Српске војске у балканским ратовима и Првом светском рату како у целини тако и када је реч о њеним појединим формацијама, свеобухватно је истражено захваљујући обиљу сачуваних историјских извора, знатно разноврснијих него из времена ранијих српских ослободилачких покрета и ратова. Та атрактивна тема националне историје заступљена је у свим синтезама чији је циљ био да што потпуније сагледају целокупну прошлост српског народа, а и локалне историје, чији аутори су се бавили појединим областима и самим тим дотицали активности војних формација са тих подручја. Осим тога, објављено је више монографија и научних радова у специјализованим периодичним публикацијама, попут *Војноисторијског гласника* и појединих зборника, чији је примарни задатак саопштавање резултата истраживања локалне историје.

Ратни дневници и белешке учесника тих збивања, услед поменутог обиља прворазредних историјских извора, не могу бити коришћени и посматрани као грађа примарног значаја. Међутим, кад је реч о унутрашњем животу појединих јединица, расположењу војника и официра према мобилизацијама и великим покретима, те друштвеном животу и односу према спољашњем цивилизованом окружењу, шутири војнички извештаји и рапорти вишим командама не дају тако живу слику као поменути дневници и белешке.

Ратни дневници Ужичана управо откривају ону страну војничког живота која је углавном остала на маргинама интересовања истраживача. Реч је о белешкама 17 учесника балканских ратова и Првог светског рата различитог чина, дужности, образовања и старосног доба. Међу њима су два свештеника, двојица активних високих официра, учитељи, инжењери, књижевници и угледнији земљорадници, представници друштвених слојева који су највећим делом чинили резервни официрски кадар Српске војске. Поједини дневници су сумарни, док су други веома исцрпни и пуни занимљивих запажања. Њихов редослед у књизи формиран је уважавањем два критеријума: значаја аутора и обима и квалитета текста.

На почетку се налазе одломци дневника проте Милана Ђурића, значајне личности политичког живота Србије крајем XIX и почетком XX века, једног од утемељивача радикалног покрета у ужичком крају. Објављен је и исцрпан дневник Ђака наредника, касније познато свештеника проте Милана Смиљанића. Посебно су занимљиве белешке мајора Миливоја Млађеновића и пуковника Славка Јоксимовића, богате не само описом војничког живота, ратних победа и повлачења преко албанских планина већ и анализама узрока поменутих догађаја и услова у којима су се дешавали. У официрским дневницима могу се наћи и сумње у неке одлуке претпостављених команди које нису износили јавно, пре свега да у својим јединицама не би изазвали пометњу. Поређењем официрских и дневника подофицира и војника, долазимо до закључка да су њихова запажања различита, а и питања која су придавали посебну важност. Рат посматран из угла активног високог официра и мобилисаног каплара није изгледао потпуно исто, изузев општих ратних циљева због којих је вођен.

Објављени дневници чувају се у различитим архивским фондовима или приватним збиркама, што је додатно отежавало рад приређивачима. Приређивачки посао је, упркос томе, урађен професионално, у складу са основним методолошким правилима научне историографије. Пре сваког дневника дата је краћа биографија аутора са најосновнијим подацима о месту рођења, школовању, занимању и учешћу у ратовима. Приложене су и њихове фотографије, изузев у једном случају где лик аутора није сачуван. Остале фотографије, а и поједина писма упућивана породици или пријатељима, приложени су на крају сваког дневника. Приређивачке, пре свега лекторске, интервенције сведене су на неопходни минимум, који не оптерећује читаоца сувишним упозорењима и констатацијама, већ се углавном односе на идентификацију појединих личности или тачно лоцирање одређених топонима. На крају се налази регистар личних имена и резиме на француском језику. А на насловној страни се налази стилизован грб Кнежевине Србије, мада би ликовно решење са грбом Краљевине било примереније, јер је у време балканских ратова и Првог светског рата он био званично хералдичко обележје државе.

Објављивање *Рајних дневника Ужичана* значајан је издавачки подухват, нарочито ако се има у виду чињеница да у таквој врсти историјских извора српска историографија, генерално посматрано, оскудева. Грађа аутобиографског обележја не представља само значајан корпус историјских извора, већ и посебан вид историографије, чиме је њен значај увећан. Приређивањем и објављивањем те врсте грађе омогућава се да она буде лако доступна будућим истраживачима, што је веома значајно за даљи развој историографије, нарочито у локалним оквирима. Без намере да на било који начин умањимо вредност рада приређивача, можемо закључити да је то највећа вредност књиге.

Кристијан Шелцл

УДК

Michael Zimmermann: Rassenutopie und Genozid. Die nationalsozialistische „Lösung der Zigeunerfrage“, Hamburg 1996 (= Hamburger Beiträge zur Sozial-und Zeitgeschichte; Bd. 33), Hans Christian Verlag, 574 (Расна утопија и геноцид. Националсоцијалистичко „решење циганског питања“).

Дисертација немачког историчара Михаела Цимермана, која је објављена 1996. године, свеобухватан је рад о прогањању Рома на немачком говорном простору и областима које су у Другом светском рату биле под немачком окупацијом. Цимерман, историчар из Јене, је изворима из 65 архива из целе Европе и интервјуима које је сам обавио, поставио изузетно широку чињеничну основу своме раду.

Своју књигу је започео излагањем о историјату прогона Рома под националсоцијалистима, а и о историји историографије те теме. Пратио је традицију такозване „циганске политике“ и континуитет стереотипа о Ромима од доба касног апсолутизма до времена Немачког царства и Вајмарске републике. Дискриминацију и уништење Рома од 1933. до 1945. посматрао је и анализирао као процес који је имао своје четири фазе.

Посебно поглавље посвећено је времену до 1933. године. У излагању те политике у ратно време Цимерман је најпре посветио пажњу „Великонемачком рајху“, затим окупираним областима у Европи и коначно прогонима у последњим ратним годинама (са једним, нешто пренаглашенијим, обраћањем пажње на „Zigeunerlager Auschwitz-Birkenau“).

Књига показује постојање континуитета и његових прекида. Тако у време касног апсолутизма настаје једна „циганска политика“ која почива на предраци о нецивилизованости Рома. На тај начин је било могуће да се Роми про-

гласе за „*homines educanti*”. Та традиција настављала се до времена вајмарске републике. Тек 1933. уочава Цимерман – исувише касно постављену – једну промену. Старе социјално-психолошке представе о Ромима нису више биле објашњаване само њиховим друштвеним положајем већ и расом. Тако је парола о могућношћу „промене” кроз „образовање” замењена „непроменљивошћу расе”. Ради избегавања наводних опасности за друштво, као решење се постављају пресељење или њихово уништење.

Ову проблематику писац је посматрао у широкој перспективи. Иако није могао да се концентрише на све области свеобухватно постављене теме. На пример, проблем прогона Рома у источној и југоисточној Европи у Другом светском рату када се задржао на приказу те политике у Србији у годинама 1941–1942. (стр. 248–258), док је дат само преглед збивања у Хрватској, Бугарској, Румунији, Мађарској и Словачкој (284–293). Поређење показује јасно постојање општих истраживачких празнина у бављењу судбином Рома у Другом светском рату.

Разлика у поступању према Ромима у Немачком рајху и на окупираним територијама Цимерман види, исувише уопштено, у постојању различитог тежишта у њиховом прогањању. У Немачкој су пре свега били прогањани као „опасност за народну заједницу” „Цигани са сталним местом боравка”, док су у источној и југоисточној Европи на удару прогона и уништења били пре свега „Цигани скитнице” („чергари”). За то је основу, како сматра аутор, дао и стари стереотип о „Циганину као шпијуну” (пре свега на стр. 193–200). Од 15. века на Роме се гледало као на „турске шпијуне”. То је пренесено, како добро уочава, на Роме у Првом и Другом светском рату, када су оптуживани да „се чини” да су агенти немачких непријатеља и њихових савезника. Тим примером аутор је показао дуготрајност утицаја стереотипа.

Предност његове књиге је да се не зауставља само на тој тези. Аутор успоставља везу између свих досадашњих озбиљних објашњења прогона Рома до којих се дошло у немачким, америчким, енглеским и холандским истраживањима. Расно-хигијенске, биологистичке, социјално-хигијенске и криминалистичко-превентивне представе биле су у главама научника, војника и припадника полиције, најкасније 1933. године доведене у везу. Да би се затим прешло на „практично остварење слика” у прогонима и убијању. Мање Хитлерове идеје него сама пракса једне идеологије код великог броја људи водиле су убијању Рома.

У исти мах Цимерман не даје црно-белу слику о извршиоцима тих злочина. Слично Кристоферу Браунингу (Christopher Browning), он показује „нијансе моралног сазнања” код извршилаца злочина. Поликратска структура институција у Немачкој и на окупираним територијама могла је да делује као фактор деблокарања у задржавању моралних сумњи. Тако се Цимерман позива на пример овога што се дешавало у „Циганском логору Аушвиц-Биркенау” („*Zigeunerlager Auschwitz-Birkenau*”). Организатори депортација (Рома и других) позивали су се на своју одговорност само за њихово транспортовање. За њихову ликвидацију био је надлежан (и одговоран) командант логора.

Цимерман себе сматра представником структуралистичке школе истраживача историје националсоцијализма. У стварности он ипак чини нека „програмолашка ограничења”. У праву је када се удаљава од једног „Хитлер-фиксираних” програма и приближава се широкој рецепцији слике непријатеља о „Ци-

ганима” и њеној употреби у нацистичкој политикратији, при чему има једну посредничку позицију.

На крају се може закључити да је реч о књизи писаној са осећањем, која у исти мах има вредност важног стандардног дела о тој теми.

Историјске синтезе и политички концепти: Norman Davies, *Europe, A History*, Pimlico London 1997, стр. 1365.

Историја Европе од Леденог до Атомског доба у једној књизи? Још једно лаицизирање науке, покушај симплификовања и унификовања немогућих историјских процеса и појава, или нови методолошки приступ историји?

Дилема коју смо поставили тиче се најновије синтезе европске историје под концизним и управо стога веома звучним и интригантним називом: „Europe, A History” (прво издање Oxford University Press 1996, друго Pimlico London 1997), чији је аутор Норман Давис, Professor Emeritus лондонског Универзитета и оксфордског Wolfson колеџа – данас свакако један од најутицајнијих енглеских историчара. Искорачујући из сфера сопствене специјализације у проблеме опште историје, професор Дејвис (који је међународно признање стекао радовима из области историје Пољске¹), као да је покушао да отвори нове просторе за исказивање сопствене историчарске инвентивности, али и за обрачун са помодним трендовима савремене науке. Стиче се утисак да је јасним одређењем задатака и циљева које је себи поставио, као и методом рада на овој књизи, желео да укаже на данас често потискиване и спутаване димензије историјског сазнања, да посредно поврати поверење у потребу снажног утемељења историјских сазнања на базичним историјским фактима и одреди сопствена теоријска становишта у опозицији Фукову, Дерида, деконструкционализму и постмодернизму, реafirмацијом традиционалних постулата историјске науке и креативне историјске имагинативности.

Постављајући пред себе готово немогућ задатак, Норман Дејвис је покушао да га оствари техником сликара поентилисте. „Основни циљ ми је био да најпре одредим временски и просторни оквир, а затим да испуњавајући тај оквир свеобухватним низом тема, пренесем утисак непопуњиве празнине”. Упо-ређујући рад историчара са покушајима математичара да израчунају квадратуру круга, при чему је сваки нови извор једна децималу више броја π , он је покушао да изгради метод који би у себи објединио иновативни и традиционални приступ

¹ *White Eagle; Red Star: Polish-Soviet War, 1919–1920*, London 1972; *Gods Playground: A History of Poland (I–II)*, Oxford 1981; *Hart of Europe: A Short History of Poland*, Oxford 1984.

предмету проучавања. Као што је на једном месту истакао, само комбинацијом најразличитијих врста историјских извора могуће је доћи до приближно јасне слике прошлости, као што је једино преклапањем рендгенских и ултразвучних снимака тела, могуће приказати стварно стање унутрашњости неког организма.

Тако је посебност и иновативност свог дела, Дејвис покушао да истакне несвакидашњим концептом, који се, поред традиционалних (дванаест) поглавља, (преко стотину) карата, дијаграма и спискова, превасходно базирао на тристотине појмовних и временских капсула, у форми новинских антрфилеа, који садрже основна појашњења о догађајима, појмовима и процесима (могли бисмо их назвати историјским куриозитетима), који су својим значајем и специфичностима обележили развој европске цивилизације, али који управо због своје неформалности нису могли да нађу место у основном делу текста (угњеников изотоп C14, хистерија, папирус, кондом, епидемија, Anno Domini, икона, сир бри, фиеста, гето, краљ, задруга, микроби, Лили Марлен, Фатима, Анали, Combrau, итд, итд). Поред њих, Дејвис је у своје дело укључио и потне записе популарних сонгова и „војничких хитова“, који су својим звуцима утицали на формирање колективне свести и снажно водили масе у тренутку њиховог великог изласка на историјску позорницу Европе. Већ на основу ових примера, јасно је да су сви подаци изнети у овом делу специјалистима одређених проблематика, а понекад и просечним читаоцима већ одавно добро познати, али као што је аутор истакао у првој реченици предговора „ова књига садржи мало тога што је оригинално. Оригиналност је у избору, распореду и презентацији садржаја“. Њену иновативност дакле, представља покушај повезивања огромног материјала на један нов, другачији, прецизном научном терминологијом изражен начин. Иако је „Europe, A History“ сведена и на „минимални“ научни апарат, њена академска вредност је изражена кроз јасно дистанцирање од свих покушаја доказивања научне коначности, у формалном виду прослављених у реченицама типа: „Историја је показала...“ (или) „Историја је доказала...“ присутних само код потпуно ненаучних и безвредних, али не ретко утицајних имена попут грофа Гобиноа.

Окренемо ли се од формалне, садржинској анализи овог дела неизбежно је задржати се на примарном проблему самог аутора: његовом дефинисању појма „Европа“. Иако га као елемент идентификације, Дејвис перципира као продукт модерног доба, који постепено почиње да се развија од средине осамнаестог века, он прати историју Старог континента од времена пре првих људских насеобина до готово данашњих дана, покушавајући да разуме кретања и узајамности цивилизација које су настајући, или развијајући се на овом континенту водиле формирању европског идентитета. На тај начин, он је покушао да поништи устаљена поистовећивања европске цивилизације и културног идентитета искључиво са различитим „западним“ варијантама израженим у најразличитијим формама: западно-римској, католичкој, протестантској, француској, империјалној, марксистичкој, немачкој, WASPовској, америчкој. Иако негирајући оправданост ових подела, Дејвис је трагао за њиховим узроцима и нашао их у више од петстотина година недефинисаном статусу Русије, који је произилазио из њеног константног ривалства са Немачком и Енглеском. Оно што је, међутим, посебно интересантно је да је Дејвис подједнако истакао и дубиоз-

ност европских *kredenšalsa* Велике Британије, која је подједнако као и Русија историјски увек давала примат својим изван-европским интересима.

Тежећи обесмишљавању подела, Норман Дејвис је био вођен мишљу да је термин „Европа“ исувише често представљао „синоним за хармонију и јединство који су недостајали“ (у том утопијском значењу помиње се Европа у Вестфалском миру, пропаганди коалиције Вилијема Оранског и анти-наполеоновске коалиције). Пишући повест јединствене Европе у географском, идејном и културном погледу ова синтеза је, на жалост, задржавајући се исувише често на догађајној историји ипак пропустила да чињенице искористи као полазне основе за шира промишљања процеса одређених епоха. Својим ставом, да је данашња идеја јединствене Европе сведочанство о интеграцијским процесима са краја двадесетог века, дуго времена потискиваним пред националистичким поделама континента, подједнако као и пред парохијалним свођењем само на његову западну половину, Норман Дејвис је одсликао стајне тачке либералне интелигенције са краја овог миленијума и у том смислу своју књигу учинио извором првог реда за будуће истраживаче европских традиција. Чини се да је у покушају дистанцирања од пост-модерних анализа саме историјске науке, створио дело које ће управо својим а priori поставкама много више говорити о времену у коме је настало, него о прошлости коју је требало да реконструише.

Управо због свега реченог, вратимо се још једном дилеми са почетка текста: да ли је „Europe, A History“ још једно лаицизирање науке, покушај симплификација и унификација немогућих историјских процеса и појава, или нови методолошки приступ историји? Одговор би у једној реченици било могуће формулисати на следећи начин: ова синтеза поред ових недостатака који је карактеришу и који се делимично могу приписати објективној (и очекиваној) непрецизности ове форме излагања историјских чињеница, а делимично и субјективним (и очекиваним) исувише јасно израженим преференцама самог аутора (које по некад наводе на закључак о „пољскоцентричности“ самог аутора), успела је да пред научном читалачком публиком отвори нова теоријска питања везана за процесе истраживања прошлости, да још једном укаже на директну везу времена у коме историјско дело настаје и теме којом се бави, истовремено представљајући изузетно интересантно штиво за мање стручног читаоца.

Међутим, с обзиром на питања која се стално намећу током читања овог дела и гласе: треба ли писати историју Европе на хиљадустристотине страница и зашто писати вишемиленијску историју Европе у једној књизи, чини се, да је могуће оставити простора и мање благонаклоним рецензијама, које би ово дело могуће оставити простора и мање благонаклоним рецензијама, које би ово дело могле посматрати и као претенциозни покушај аутора да докаже супериорност концизног ума над минуциозним академским расправама и насупрот њима прешироким појашњењима вишеволуменских синтеза. Davies-ova јасно изражена потреба сублимирања времена и простора, читаоца би могла да наведе и на закључак по коме је дело вођено „вишим циљевима“ и унапред израженим закључцима, којима је подређено обиље опште познатих података.

По речима самог аутора, међутим, један од главних разлога оваквог „компресовања“ европске историје на нешто више од хиљаду страна, заправо је био практичне природе и произашао из потребе превазилажења недовољне комуникативности и корисности једног дела постојећих историјских синтеза и мо-

нографија.² Овом књигом желео је да постави контрапункт истраживањима која дају „све више и више о све мањем и мањем” не обазирећи се при томе на шире оквире у којима настају појаве и догађаји које анализирају. Тежио је да испровоцира историјску имагинацију читаоца и колега историчара и обогати историјску науку новим начином излагања података³ Стил јесте човек, али да ли је и одређујући фактор науке?

Наша историја у овом делу је забележена кроз помињање личности из династије Немањића, Вука Караџића, Карађорђа, Милоша Обреновића, Гаврила Принципа... Основне, штуре чињенице балканске историје су се нашле у овом делу, од средњовековних држава, верских специфичности, стицања независности током XIX века, учешћа у I светском рату и кратком историјату Другог светског рата на овим просторима који је представљен у неколико реченица о усташким злочинима над српским становништвом и грађанском рату између четника и партизана, али и проблематизовањем броја жртава рата. Финалне податке, Давиес је везао за период распада СФРЈ и рат у Хрватској и Босни и Херцеговини, изазван доласком националистичких елита на чело југословенских република на првим вишестраначким изборима 1990. године. Ови догађаји, преломљени су у књизи кроз писма Иве Андрића из 1921. године, који је у време великог националног одушевљења због уједињења, износио своје виђење Босне као „земље мржње и страха” и насупрот томе „снажних веровања, нежности, лојалности и непоколебљиве оданости” подсећао на Мопасанове речи „Пролеће је – чувајте се љубави”. (Луцидно изабран цитат, зар не?!)

2 Посебно истаћући и ограничености великог броја синтеза целокупне европске историје, Davies заправо је покушао да раскине вештачки успостављене границе између запада и истока, севера и југа, развијених и неразвијених делова Старог континента. У том смислу и његово набрајање претходних синтеза представља изузетан допринос разматрању историје историјске науке и историографије: Henri Berg (ur.), *L'Evolution de l'humanité*, Paris, 1921.; T. Schieder (ur.), *Handbuch der europäischen Geschichte*, Stuttgart 1968.; J. H. Plumb (ur.), *The Fontana History of Europe (400 – 1945)*, London (1963. -); Geoffrey Barraclough, *The Library of European Civilisation, London (1965. -)*; Denys Hay John Bowle, *A History of Europe: A Cultural and Political Survey*, London 1979., H.A.L. Fisher, *A History of Europe* London 1936.; Eugen Weber, *A Modern History of Europe Men, Cultures and Societies from the Renaissance to the Present*, New York 1971.; Kenneth Clark, *Civilisation: A Personal View*, London 1969.; Claude Delams, *Histoire de la civilisation europeene*, Paris 1969. Међу свима њима Давиес је посебно издвојио H. A. L. Fisherovu, *A History of Europe*, London 1936 и Eugen Weberovu, *A Modern History of Europe: Men, Cultures, and Societies from the Renaissance to the Present*, New York 1971. због њихове концизности стављајући их у опозицију вишеволуменским историјама, које углавном имају функцију референтних помагала, а не као дела која се читају.

3 Као непосредне примере који су га навели на другачије проматрање историје навео је са једне стране рад пољског историчара Henrika Batowskog (чија је прва књига представљала анализу дипломатске кризе у Европи 1938-39, друга последњу недељу мира перд II светски рат, док је његово треће дело које је анализирало 17 Септембер 1939, коначно дало простора шалама колега које су антиципирале финално остварење Batowskog под називом „Минут пред поноћ”) и француску едисију *L'Evolution de l'humanité* која је непосредно после I светског рата конципирана у више од стотину томова.